

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

71

LTN

1683

5

1999

9881

ԵՐԿՈՒԽՕՍՔ

Արշակ Մագիստրոս Քարապետ
ՀԱՅՈՑ ԿՐՈՆԻ

ԵՒ

ՅԱՏԿՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Դ 7781 արգՄ 01 ԵՂՈՒՆԻ ԵՂՈՒՆԻ ԵՂՈՒՆԻ

1458

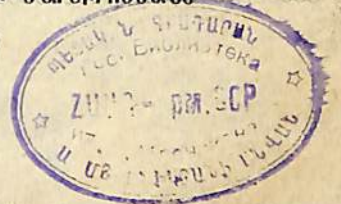
4 ր ծ

ՄԻՔԱՅԷԼԻ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆՑ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Յ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԵՂՈՒՆԻՄԻ ՄԱՐՏԻՐՈՒՆԵԱՆՑ

1877

Հ Ա Օ Վ Ի Ո Ր Գ Ժ

Մարտի 10 1877 թ. 418

418

Մ Ի Ս Ս Ս Յ Մ Ս Ժ Պ Ի Ո Ր Ջ Ս Ե

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 10 Марта 1877 г.

3904

Յ Մ Ս Ժ Ս Ս Ր Ջ Ս Ր Ի Ի Յ Ր Գ Ի Վ

41683-60

ՅՄ 1688

Ս Ի Լ Ե Ի Գ

Типография Маргпиросיאнца, на Орбеліановской улицѣ, № 5.

7781

Ա. Զ. Գ.

Չանազան զըպարտութեանց շարքումը, որք շատ անգամ հրատարակուեցան ուսուաց լրագրերումը հայոց ազգի մասին, ամենից աւելի նշանաւորներն են երկուքը, որոց առաջնումը կոչել են հայերին անուշաբուս, Տնօճիկիս և հերեպիտ, իսկ երկրորդումը կոչել են հայերին աշխարհի վրա ամենից աւելի վախճապ ալֆ և արմեաշէտ:

Այդ երկու զըպարտութեանց դէմ ես հրատարակեցի ուսուաց լեզուաւ պատասխանիք և հերքումն «ԿՈՎԿԱՍ» լրագրի 1873 ամի 144 և 145, և 1876 ամի 125 համարներումը:

Առաջիկայ «ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԻ» անուանեալ գրքումն բովանդակած է այդ պատասխանների և հերքմանց թարգմանութիւնը, իսկ գրքիս վերջումը արտայայտած է սրա նՊԱՏԱԿԸ:

Մ. Պ.

միջումը հայոց հերետիկոսութեան մասին, և իրա յօդուածի վերջումը արտայայտել է իրա զարմացքը, թէ միայն հայերն են բարկանում, երբ որ նորանց անուանում են *անուշաբուս, մնաքիկիս, հերետիկոս,* և այլն:

Այդ յօդուածի գէմես հրատարակեցի „*Կովկաս*“ լրագրի 1873 ամի 144 և 145 համարներումը հետեւեալ պատասխանիքը ռուս լեզուաւ:

«Տասնութներորդ դարու վերջին տարիքումը յանդիմանել օմքնու այն պատճառաւ, որ նա չէ պատկանում այս ինչ եկեղեցւոյ, և դորա համար անուանել նրան հերետիկոս և անիծեալ, ոչ միայն անվստիքուչ է (եթէ չկամենանք աւելի վատ ածականաւ յատկացնել), այլ և ցոյց չէ տալի յանդիմանողի լուսաւորեալ հանձարը: Իսկ այդպիսի յանդիմանողին ճշմարտախօս ցոյց տալը նշանակում է մէկ կողմից իրախոսեալ և սնունդ տալ անօգուտ բանակոմիտիան, պառակտմունք յարուցանել և առելութիւն սերմանել մարդկութեան միջումը: Իսկ միւս կողմից առիթ տալ երգիծաբանութեան և զրախօսութեան այնպիսի առարկաների վրա, որք բարձր են, անտեսանելի են և ամենանուիրական են ամենքիս համար:

Եւ ինչ վախճանի կարող են հասցնել այդպիսի յանդիմանութիւնքը: Եթէ այդ ճանապարհաւ

յոյս ունի յանդիմանողը համոզել օմքնու, թէ նրա դաւանած կրօնը ճշմարիտ չէ, շատ սխալվում է նա և նրա ընտրած ճանապարհը շատ անյարմար է մեր աշխարհակողմի համար և շատ յեռ է մնացած ժամանակակից լուսաւորութիւնից: Այո՛, այդպիսի ճանապարհը հասցնում էր մէկ ժամանակ իրա նպատակին. բայց այդ լինում էր միջին դարերումը, էն էլ այնպիսի երկրներումը, ուր տիրապետում էին մութաւնդութիւն և բռնութիւն: Իսկ ներկայ դարումն, քաղաքակրթեալ հասարակութեան միջումը, երբ ամենայն առաւ անուշաբուս է կրօնի և զաւանութեան ազատութիւն, երբ ընդհանրացած է իրերի պայծառ և առողջախօս հասկացողութիւնը, — ամէն բարեմտունդ, բարեկիրթ, լուսաւորեալ և մինչև անգամ փոքր ՚ի շատէ կարգացող և հասկացող մարդ, ունելով ճանօթութիւն, կապակցութիւն և զանազան տեսակ յարաբերութիւն օտար դաւանութեանց պատկանող մարդկանց հետ, երբէք չէ ներում իրա անձին, մինչև անգամ շատ բարեկամական խօսակցութեան միջումը, զիպչել կրօնին վերաբերեալ հարցի, համարելով այդ զիպչողութիւնը անվայելուչ, անտեղի, անքաղաքավարի, և նա ևս աննպատակ և անօգուտ:

Բայց այդպէս չէ նայում դործի վրա ռուս յօդուածի անձանօթ հեղինակը, որին այսուհետև,

համառօտութեան նպատակաւ, կանուանենք պ. Աբա:
 Քչճմարտակսօս ներկայացնելով այն մարդկանց,
 որք բամբաստում են հայերին անուղղափառութեան
 պատճառաւ, պ. Աքսր, իրա պաշտպանութիւնը
 պնդելոյ համար, հարցնում է նախ թէ ի՞նչ պատ-
 ճառաւ միայն հայերն են հանդիսանում ընդունակ
 նեղանալոյ այդ խօսքից. երկրորդ՝ թէ ի՞նչպէս է
 հարկաւոր իրաւաբար նայել նրանց վրա, և երրորդ՝
 թէ ի՞նչպէս պիտի անուանել նրանց: Մ. Ե. Ե. Ե.
 Այդպիսի հարցմանց պատասխանը շատ պարզ
 է և ոչինչ բացատրութեան կարօտ չէ: Հայերը շատ
 անգամ տղազրու թեամբ պատասխանել են ոչ միայն
 այդպիսի, այլ և աւելի ծանր գոյարտութեանց դէմ,
 և միշտ միայն այն պատճառաւ, որ պ. Աքսր նման
 մարդկանց յարձակումները ուղղած են եղել յատ-
 կապէս հայոց դէմ, վասնորոյ նրանք միշտ պատաս-
 խանել են և միշտ էլ կը պատասխանեն, ստիպուած
 լինելով իրանց ազգային արժանաւորութիւնը ճա-
 նաչելոյ գրացմունքից, որին զիպչում է անարժան
 բամբասանք: Կտակած չկայ, որ ոչ թէ միայն հայերը,
 այլ և աշխարհիս վրա բնակուած բոլոր ազգերն էլ
 էնպէս կը վարուէին, ինչպէս վարվում են հայերը,
 եթէ օմքին անարգանօք խօսել նրանց կրօնի վրա:
 Եթէ պ. Աքսր երկբայում է, թող գրէ մէկ այդպի-
 սի յօդուած, զոր օրինակ, կաթողիկոսաց, կամ լու-

տերականաց, կամ բողոքականաց դէմ, որք նոյնպէս
 չեն պատկանում ուղղափառ եկեղեցւոյն: Այն ժա-
 մանակը, մենք հաւատի դիտենք, որ բոլոր այդ ազ-
 գերը նոյնը կըզգան, ինչ որ զգում են հայերը, և
 տպագրութեամբ հերքելով յօդուածը, պատասխան
 կտան պ. Աքսին նրա վերջին երկօւ հարցմունքին էլ
 թէ ի՞նչպէս պիտի նայել հայերի վրա և ի՞նչ պա-
 նուն տալ նրանց: նրանք կտան պ. Աքսին, թէ
 նայեցէք հայերի և ընդհանրապէս բոլոր քրիստո-
 նեայ ազգերի վրա, ինչպէս մարդկանց վրա, ձեր եղ-
 բարց վրա ըստ ծագման, ձեր քաղաքացաց վրա տե-
 բութեան ընդհանուր ճկագմութեան միջումը. իսկ
 կրօնի վերաբերութեամբ նայեցէք նրանց վրա էն-
 պէս, ինչպէս պարտաւօր էք նայել այն մարդկանց
 վրա, որք դաւանում են մարդկային ազգի Փրկչի
 վարդապետութիւնը, որ քարոզած է նրա սուրբ ա-
 ւետարանումը. նայեցէք նրանց վրա այնպէս, ինչ-
 պէս պարտաւօր ենք ամենքս նայել Փրկչից հաստա-
 տած սուրբ աւագանից հոգևոր ծննդեամբ վերածնե-
 լոց վրա և նրանից կարգած սուրբ Հաղորդութեան
 խորհրդոյն հաղորդողների վրա, ապա ուրեմն ար-
 ժանապէս, ամենայն իրաւամբք և ճշմարտապէս
 քրիստոնեայ անունը կրողների վրա: Աւելի կերպիւ-
 նայելոյ հայերի և միւս քրիստոնեայ ազգերի վրա

և ուրիշ անուն տալոյ նրանց ոչ հիմն կայ և ոչ հանձար:

«Բայց պ. Եքսր երկու ձևաքով ամուր բունելով այդ երեք հարցմունքը և իրա հասկացողութեամբը վճռելով նրանց, առաջ դուրս է դրում վարդաց ամէնքին յայտնի հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնից բոլոր տեղերքը, ուր խօսած է Քաղկեդոնի ժողովոյ մասին և թէ ինչպէս շատ անգամ փորձ է եղել հայոց եկեղեցին միացնելոյ յունաց հետ. յետոյ յառաջ է բերում քաղուածք ուսաց ճառագրականութիւն» (Православное Обозрѣніе) 1865 ամի և «Ուղեգրաց» (Странникъ) 1866 ամի լրագրերից, արտադրում է այն դէպքը, որ «Քրիստոնէական Ընթերցանութիւն» (Христіанское Чтеніе) անուանեալ օրագրի միջումը պատմել է պ. Տրոյիցկին, և վերջապէս ցոյց է տալի ուսաց եկեղեցւոյ ծիսակատարութեան կարգը (Чинъ), թէ ինչպէս պիտի ընդունել ուղղափառ եկեղեցւոյ գիրկը այն եկողներին, որք երբէք ուղղափառ չեն եղած, և մատամբ ցոյց է տալի այդ Կարգումը այն կանոնը, թէ ինչպէս պէտք է վարուելը եւեւ Կորնելի գայլի և հայոց, այն է Ենթերկառնի, Կառնիստիկոսի:

«Այս քաղուածներով պ. Եքսր բոլոր ոյժը լարում է ապացուցանել, թէ պատահել են հանգամանք, որք հայոց եկեղեցին ցոյց են տուել անջա-

տած ուղղափառ յոյն-արևելեան և ուսական եկեղեցուց, և որք առիթ են տուել կասկածելոյ, թէ հայերը մերժուել են հաւատոյ մաքրութիւնից, և թէպէտ շատ անգամ աշխատել են մաքրուել այդ կասկածանքից, բայց մինչև այսօր էլ չեն կատարել իրանց ուղածը, և այն յասկապէս այն ժամանակումը, երբ որ մնացած է եղել միայն վերջացնել գործը երջանիկ վճռով: Կարծես թէ հէնց այդ միջոցումը պակասել է նրանց վատահոլութիւնը: Այս պատճառաւ, շարունակում է պ. Եքսր, եթէ չէ կարելի հերքել հայոց պատրաստականութիւնը միանալոյ ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ, կարող ենք պարզ ասել, թէ տակաւին չեն վերցրած նրանցից այն կասկածանքը, որք կան նրանց մասին, և որովհետև նրանց հաշտութիւնը ուղղափառութեան հետ տակաւին չէ կատարուել և նրանք դեռ չեն ընդունել ուղղափառութեան բոլոր պայմանները, վասնորոյ վերոյիշեալ Կորնի պաշտօնական հրատարակութեան միջումը նրանք համագաստուած անուղղափառոց շարքումը:

«Այդ կասկածանքը, ինչպէս երևում է պ. Եքսից յառաջ բերած քաղուածքից, բովանդակում են հեռեկալ ինն Բողոքական յօդուածոց միջումը, որք են՝

1) թէ հայերը Յիսուսի Քրիստոսի անձնաւորութեան միջումը դաւանում են միայն Յի Բնութիւն,

այն է Աստուածային, անդերով, թէ մարդկային բնութիւնը նրա միջուկը կանուած է Աստուածային նից, ննչպէս կաթիլ ջրոյ ծովի միջումբ:

2) թէ օժման խորհրդումը հայերը գործ են ածում ուրի իւր: Գոյն մտնի բայ բոլորմանս 3) թէ սուրբ Պատարագի խորհրդումը ջուր չեն խառնում գինեոյ հետ: 4) թէ կեղեցական ժամերգութեան միջուկը չունին ոչ մի կողմի պատիւ Աստուածամօր: 5) թէ երեքսրբան երգումը սուրբ և սոմա բաժաների վրա յաւելացնում են որ խաչչար վան մեր: 6) թէ չեն յարգում սուրբ պատկերք, իսկ իսա չերը անկնայն տարի սրբացկում են ընկրկելով ջրի մէջ, յատկացեալ ծէսերով: 7) թէ Բրիտոսի ծնունդը տօնում են միևնոյն օրումը Աստուածայայտնութեան հետ միասին, իսկ Աւետեաց տօնը կատարում են Ապրիլի 7-ին: 8) թէ քառանօրեայ պահոց միջումը շաբաթ և կիրակէ օրերումը ուտում են պանիր և ձու: 9) թէ պահում են առանձին պաս Արցիկէ-բեայ: Որովհետև Առկա շաբաթերթի խմբադրում թիւերը չընդունեց ինձանից ընդարձակ հերքումն այդ մեղադրանաց դէմ, վանորոյ և ես ստիպուեցայ հեռեկեալքս միայն համառօտել իւրաքանչիւր յօդուածի դէմ առանձին:

Յորտած թիւերի Բրիտոսի անձնաւորութեան միջումը հայերը պատնում են կրկու բնութիւն Աստուածային և Մարդկային Արտանհերքելի ասպոցոյը արձանացած է այն Հանգանակումը որ կարգում են հայերը սուրբ Պատարագի Մկրտուածեան, Ձեռնադրութեան և այլ խորհրդականարութեանց ժամանակը: Այլ հանգանակումը հայոց և կեղեցին բարձրաձայն դաւանում է նախ Բրիտոսի Աստուածաբանի հեռեկեալ բաներովս՝ Եւաւատար ի մի տէր Յիսուս Բրիտոսս, Որդին Աստուծոյ, Մնեալն յԱստուծոյ Հօրէ, միածին, այմինքն յեութիւն Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, յոյս իրոյանց, Աստուած ճշմարտ յԱստուծոյ ճշմարտէ ծնունդ և ոչ արարած: Երկրորդ Բրիտոսի Տարբերութիւնը հեռեկեալ բաներովս՝ Ար վան մեր մարդկան և վան մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից, մարմնացաւ, Տարբարաւ, ճնաւ կատարեալ պէս ի Մարիամայ սրբոյ Աուսէն, Հոգոն Սրբով ուրով էստ զմարմին, զհոգի և զմտք և զանայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտադէս և ոչ կարծեօք: Եւ երրորդ Բրիտոսի Տարբերութիւնը կայ և մտում է և յաւտեանս մնալոց է նրա միջումը անբաժան Աստուածութիւնից, հեռեկեալ բաներովս՝ Սեւալ յերկնս տովն Տարբարաւ: Գալոց է նովն Տարբար և փառօք Հօր: Եւ Սորանից անկէ պարզ և անկասկածելի ուղղափառ դաւանութիւն չկայ և չէ կարող լինիլ: Ար

միջումն է բովանդակվում հայոց եկեղեցւոյ անխալ վարդապետութիւնը, որ կէտ առ կէտ համաձայն է Նիկիոյ սուրբ ժողովոյ սահմանադրութեանը և որ անփոփոխ քարոզվում է բոլոր հեղինակեալ և թարգմանեալ աղօթքների միջումը, որ կարդում է հայոց եկեղեցին Աստուածայայանութեան, Հոգեգալստեան, Աւագ Հինդշաբթի օրերումը, նոյնպէս և շնորհաբաշխութեան հանդէսներումը: Բոլոր այդ աղօթքներումը հայոց եկեղեցին դաւանում է Յիսուսի Քրիստոսի երկու բնութիւնը և կոչում է նրան Աստուծամարդ, կամ Աստուծո՞ւ և Տարդ:

Վաղուց արդէն ապացուցած է, թէ այս Նիկիական Հանգանակը ընդունել է հայոց եկեղեցին և պահպանում է մինչև ցայսօր անփոփոխ նոյն ձևով և նոյն կազմութեամբ, ինչպէս հասել է Առաքելական ժամանակից: Ապացոյցի նպատակաւ վեր առնենք այս հանգանակի համեմատութիւնը յունարէն բնագրի հետ, որ սուրբ Նպիփանոսի «Խորհիւ» անուանեալ գրքի վերջումը արձանագրած է: Այնտեղ պարզ երևում է, որ հայերէն թարգմանած հանգանակումը մէկ բառ անգամ չ'կայ այնպիսի, որ չըլի յունարէն բնագրումը, և սրա մասին ինքը սուրբ Նպիփանոսը գրում է իրա Խորհու՞մը, թէ ասա այն հաւատան է, որ հասել է մեզ սուրբ Առաքեալներից և Նիկիոյ սուրբ ժողովոյ հայրերից, և որ միշտ հար-

կաւոր է անխախտ պահպանելը: Նոյն սուրբ Նպիփանոսը ասում է, թէ Նիկիական հանգանակի այս ձևը իսկ և իսկ նոյնն է, ինչ որ հաստատուեցաւ երկրորդ Տիեզերական ժողովումը և որ ներկայացնում է Վիպրոսի և փոքր Ասիոյ եկեղեցեաց Առաքելական Հանգանակը: Արեւմն այս հանգանակը հաստատուած է երկրորդ Տիեզերական ժողովեց առաջ, ըստ որում նոյն ինքն «Խորհիւ» անուանեալ գիրքը գրած է այդ ժողովեց առաջ: Իսկ հայաստանեայց եկեղեցին ընդունեց այդ հանգանակը Իրիզոր Առասաւորչի օրօքը, որ իրա ձեռքով յաւելացրուց նրա վրա հետևեալ բառերս՝ «Իսկ մեք փառաւորեացուք որ յառաջ քան զյաւեանս, երկրպագանելով սրբոյ Նրորդութեան և միոյ Աստուածութեան, Հօր և Որդւոյ և Հօգւոյն սրբոյ»:

Ըստ այսմ որովհետեւ այդ հանգանակի միջումը անկասկածելի կերպիւ քարոզում է և դաւանում է հայոց եկեղեցին վերևումը յատկացրած բառերը, վասնորոյ երկբայութիւն չկայ և չէ կարող լինիլ որ Քրիստոսի անձնաւորութեան միջումը հայոց եղեցին դաւանում է երկու բնութիւն:

Ուրեմն պ. Նքսը 'ի զուր է համադասում հայերին Տեսօթիլիս (մի բնութիւն դաւանող) հերետիկոսների կարգումը:

Յօդո՞ւած 2. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բոլոր

խորհրդակատարութեանց ժամանակը, որ կատարու
 վում է Օժանն, (այն է՝ մկրտութեան, ձեռնադրու
 թեան, օժանն տաճարի, վեմքարի, սեղանոյ, աւա
 զանի, խաչի, ակետարանի, պատկերաց, սկհոյ, և
 օժանն ննջեցեալ քահանայի, եպիսկոպոսի և հայրա
 պետի), գործ է զրվում միայն մէկ իւրդ այն է Բա
 առն, որ հանդէսով պատրաստվում է և օրհնվում է
 միայն Եջմիածնի տաճարումը Պատրիարք-Վաթուղի
 կոսի Հայրապետի և բնութագրի եպիսկոպոսաց զոր
 ծակցութեամբ: Եւ պատրաստվում է զանազան հո
 տաւեա ծաղկանոց հիւթից և ձիթեանոց իւղից (ղէյ
 թուն իւղի) քառասնորեայ հսկողութեամբ և կար
 դակատարութեամբ, և օրհնվում է Վեհայ փայտի,
 սուրբ Քեղարդի և Լուսաւորչի սուրբ անոց ընկրդ
 մամբ: Արտաքոյ այդ իւղից հայոց եկեղեցին ուրիշ
 իւր չ'ունի, ոչ ոսպի, ոչ կտուահատի և ոչ որ և իցէ
 այլ բուսեղէնից:

Մեր հասկացողութեամբ Օժանն խորհրդումը
 իւրոյ կամ ձիթոյ ծագումը ոչինչ նշանակութիւն
 չ'ունի, ըստ որում մենք հաւատում ենք, որ սուրբ
 մեռոնի փրկարար զօրութիւնը բովանդակվում է ոչ
 թէ իւրոյ յատկութեան, այլ այն օրհնութեան մի
 ջումը, որով իւրը ստանում է տեսանելի նշանակու
 թիւն անտեսանելի և իմանալի շնորհաց Հոգւոյ

Արոց և սրբանալոգ կատարում է շօշափելի նիւթ ան
 տեսանելի Կնքոյ Աստուածային շնորհաց:

Մի՞ թէ պ. Իքսի պատողութեամբ մեռոնը
 մեռոն չի ընկի, եթէ եփած ընկ խաչխաչից, կամ
 մանանեխից, կամ կորեկից, և պիցուք թէ այն իսկ
 ոսպից հանած ձիթից: Մի՞ թէ, նրա կարծիքով, մի
 միայն ձիթեանոց պտղի (ղէյ թունի) իւղն է կարող
 մեռոն դառնալ, իսկ միւս ձեթք չեն կարող: Մի՞ թէ,
 նրա հասկացողութեամբ, օրհնութիւնը չէ մեռոն շի
 նողը, այլ պտուղն է, որից հանած է մեռոնի ձեթը:
 Քաւ ընկ մեղայդպէս նայիլ և այդպէս հասկանալ:

Ուրեմն պ. Իքսի մեղադրանաց այս յօդուածն
 էլ հանդիսանում է աննշան և անհիմն դատարկա
 խօսութիւն, և ոչ մէկ բանիմաց և ուղղադատ անձն չի
 վստահանալ անել թէ հայք հերետիկոս և հաւա
 տոյ մաքրութիւնից հեռացած են այն պատճառաւ,
 որ օժանն խորհրդումը գործ են անում իւր ոսպան
 (СОЧЕВНИЦ):

Յօդուած 3. Հիմնուելով սուրբ աւետարանաց
 վկայութեան վրայ, թէ մեր Փրկիչը Ընթրեաց երե
 կոյին հաստատելով սուրբ Հաղորդութեան խորհուրդը,
 վեր առաւ հաց և գինի և աւաց՝ առէք, կերէք և
 արէք, այս է մարմին և արիւն իմ: և զայս արա
 րէք առ իմոյ յիշատակի, — հայոց եկեղեցին պատա
 րագի սուրբ խորհրդումը գործ է անում միայն գի

նի, առանց խառնելոյ ջուր: Իսկ խաչի վրա բեւ-
 ռած Փրկչի կողից արեւն և ջուր դուրս գալը հայոց
 եկեղեցին դաւանում է, թէ այդ նշանով մեր Փրկիչը
 վերահաստատեց Իրանից սահմանած երկու խոր-
 հուրդքը, այն է՝ Հաղորդութիւնը և Մկրտութիւնը:

Հայոց եկեղեցւոյ այդ գործողութեան միջումը
 ոչինչ հերեպիստական չկայ, ըստ որում հիմնած է
 սուրբ աւետարանի բառի վրա:

Յօդոսած 4. Եկեղեցական ժամերգութեանց մի-
 ջումը հայերը շառ և շառ երգեր ունին Աստուածա-
 մօր փառաբանութեան համար, որպիսիք են հե-
 տեւալքս՝

ա. Ամենայն օր առաւօտեան, ճաշու և երեկո-
 յեան ժամերգութեանց միջումը Երեքսրբեան երգից
 յետոյ նոքա դիմում են դէպի Տիրամայրը հետեւեալ
 երգով՝ Փառաւորեալ և Օրհնեալ, Միշտ Սուրբ Կոյս,
 Աստուածածին Մարիամ, Մայր Քրիստոսի մատո՞ դա-
 ղաջանս մեր Արդւոյ քո և Աստուծոյ մերոյ:

բ. Աստուածածնի ծննդեան, երից ամաց ընծա-
 յեցման, Աւետեաց և Վերափոխման տօներին, նրա
 ծնողաց Յովակիմայ և Աննայի տօնին, Քրիստոսի
 ծննդեան և քառասնօրեայ գալստեան տօներին և
 ութօրէքին, բաց՝ ի Մայր սուրբ սրբանչիկ լուսոյ՝
 քարոզից, մեծ մասը շարականների, աղօթքների և
 երգերի դիմաւորած են դէպի Տիրամայրը:

գ. Բոլոր օրհնութեանց շարականներումը, որք
 երգուում են Տէրունական և սրբոց տօներին, նմա-
 նապէս տուն փարատելոյ և երեխայից մկրտութեան,
 ննջելոյ հոգեհանգստեան և թաղման, և ընդհան-
 րապէս ծիսակատարութեանց կարգումը հայերը եր-
 գում են շարականներ Տիրամօր փառաբանութեան
 համար:

դ. Ընդհանրացած Անկանխիք առաջի քո Աս-
 տուածածին՝ աղօթքը հայոց եկեղեցւումը երգուում է
 սահմանեալ օրերումը, իսկ ռսերենից թարգմանած
 աղօթքը՝ Աստուածածին Կոյս, ուրախ լեր, բեր-
 կրեալք Մարիամ, Տէր ընդ քեզ: Օրհնեալ ես դու՛ ի
 կանայս և օրհնեալ է արտուղ որովայնի քո. զի ծնար
 զՓրկիչ հոգւոց մերոց — դաս են տալի հայազգի ման-
 կանց բոլոր ուսումնարաններումը:

Ուրեմն ա. Իքսի մեղադրանաց այս կէտն էլ
 հանդիսանում է մերկ զըզարտութիւն:

Յօդոսած 5. Երեքսրբեան երգը՝ Սուրբ Աստուած,
 Սուրբ և Հոյ, Սուրբ և Անճհ, հայերը ուզում են
 ո՛չ թէ առ Ամենասուրբ Երրորդութիւնը, այլ երբեմն
 առ Արդին, երբեմն առ Հոգին Սուրբ, և այդ պատ-
 ճառաւ նայելով աւուր տօնին, յաւելացնում են, դի-
 մելով առ Արդին Աստուծոյ կամ որ ծնար և յայտնչար,
 կամ որ եկի և գալոյ էս, կամ որ յայտնչար ի Թափոյ
 լերն, կամ որ խաչեցար, կամ որ Լաշեցար, կամ որ յա-

բէտր, կամ որ համբարցար, կամ որ էկէր 'ի փոխումն Տօր և ու
 և հոսի. և գիտելով առ Հոգին Սուրբ՝ որ էկէր և համ-
 փար յաստիակուն ստալք, ողորմեն մեղք մտտ սխալ
 մար. Միթէ կարելի է հերետիկոսութիւն համաւ
 բել այդ կերպիւ աղօթելոյ ձևը և ուղղութիւնը
 միթէ կոյ անպայման և աննահանջելի պարտաւո-
 ռութիւն դարձուցանելոյ այդ աղօթքը անպատճառ
 առ Սուրբ Երրորդութիւնը. միթէ մեղանշում է ա-
 ղօթողը, ուղղելով իրա աղերասնքը միայն առ Ար-
 դին կամ Հոգին, սքեորուելով առ ուր տօնի հրաշա-
 փառ և սրտառու չ հանդիսակատարութիւնից նրա
 մէջ ներշնչած զգացմունքից և ազգեցութիւնից:
 Լիովն համոզուած ենք, որ բացի պ. Իքսի և
 նրա նմաններից ոչ ոք չի մեղադրի հայերին իրանց ա-
 ղօթքը այդպէս ուղղելոյ պատճառաւ: Երբ զայս քննի
 Թորոս 6. Հայերը չ'ունին այնպիսի եկեղեցի,
 որի սեղանը և պատերը զարդարած չըլնեն սուրբ և
 օծեալ պատկերներով: Նոքա մեծ երկիւղածութեամբ
 և ջերմեանովութեամբ համբուրում են օծեալ պատ-
 կերները, ծուներ են դնում և միմեք են վառում նրանց
 առաջևը: Երբ զայս քննի Թորոս 7. Քրիստոսի
 Մնունդը և Սկրտու-
 թիւնը հայոց եկեղեցին տօնում է միևնոյն օրումը,
 Յուլիարի 6-ին, իսկ Աւետեաց տօնը Ապրիլի 7-ին,
 հիմնուելով այն հաշւոյ վրա, որ ցոյց է տալի Աւե-
 տարանը (Ղուկ. 4. 1. համար 8 և հետեւալքը):
 Այդ հաշւոյ հիմնաւորութեան ապացոյցները լիովն
 բացատրած են Նորհալոյ Բնդհանրական Թղթումը
 (երես 134—135):
 Այդպէս հաշուելոյ և այդ հաշուով տօնելոյ մի-
 ջումը չկայ ոչինչ հերետիկոսական կամ ընդդէմ
 քրիստոնեական հաւատոյ և այդ պատճառաւ չէ կա-

ԲՏԿ /

կատարվում է Զէ անգամ: Իսկ ջրոյ միջումը ընկրղ-
 մելը ամենեին չէ նշանակում, թէ այդ կարգն է վե-
 րակրկնվում, ինչպէս կարծում է պ. Իքսը, այլ ընդ
 հակառակն, նշանակում է, թէ օրհնվում է և
 սրբվում է ջուրը, որի մէջ ընկրղվում է խաչը ա-
 մենայն օրինակատարութեանց միջոցումը, ուր պի-
 տոյ է լինում ջուր օրհնել: Մենք համոզուած ենք,
 որ խաչը ջրոյ մէջ ընկրղելոյ նշանակութիւնը այդ-
 պէս են հասկանում ոչ միայն հայք, այլ և բոլոր
 քրիստոնեայք և ոչ ոք, բաց'ի պ. Իքսից և նրա
 նմաններից, չի վստահանայ ասել, թէ այդպիսի ընկրղ-
 մամբ խաչի սրբագործուելոյ կարգն է վերակրկնվում:
 Ուրեմն պ. Իքսի մեղադրանաց այս կէտն էլ հան-
 դիսանում է մերկ ստախօսութիւն:
 Թորոս 7. Քրիստոսի Մնունդը և Սկրտու-
 թիւնը հայոց եկեղեցին տօնում է միևնոյն օրումը,
 Յուլիարի 6-ին, իսկ Աւետեաց տօնը Ապրիլի 7-ին,
 հիմնուելով այն հաշւոյ վրա, որ ցոյց է տալի Աւե-
 տարանը (Ղուկ. 4. 1. համար 8 և հետեւալքը):
 Այդ հաշւոյ հիմնաւորութեան ապացոյցները լիովն
 բացատրած են Նորհալոյ Բնդհանրական Թղթումը
 (երես 134—135):
 Այդպէս հաշուելոյ և այդ հաշուով տօնելոյ մի-
 ջումը չկայ ոչինչ հերետիկոսական կամ ընդդէմ
 քրիստոնեական հաւատոյ և այդ պատճառաւ չէ կա-

րելի ասել, թէ հայերը ուղղափառ չեն, որովհետեւ քրիստոնէից համար անհրաժեշտ պարականոցութիւն չկայ դրած այս ինչ տօն անպատճառ այս ինչ օրումը տօնել, ըստ որում աւուր յատկացնելը կատեալ է զանազան պատճառներից. և եթէ մէկ ազգ տօնում է այս ինչ օրումը, իսկ միւս ազգը ուրիշ օրումը, այդ չէ կարելի արատիք համարել ոչ մէկին և ոչ միւսին: Միայն ռամիական հասկացողութեան համար նշանակութիւն ունի միւսնոյն օրումը չը տօնելը և միայն նրա աչքումն է խորթ թվում այդ զանազանութիւնը: իսկ լուսաւորեալ մարդկանց աչքումը դա ոչինչ նշանակութիւն չունի:

Յօդոսած 8. Պատերը, մատուանդ քառասորեայ (մեծ) պասը հայերը աւելի խտուութեամբ են պահում, քան թէ ուրիշ քրիստոնէայ ազգերից շատերը: Մեծի պահոց ոչ միայն շաբաթ և կիրակի օրերին նրանք չեն ուտում ոչ պանիր և ոչ ձու, այլ և Աւետեաց և Ծաղկազարդի օրերումը չեն ուտում ոչ ձուկն և ոչ խաւիար: Ետ հայեր կան, որ մինչև անգամ ձէթ էլ չեն ուտում բոլոր մեծ պասին: Ուրեմն պ. Բ. քսի մեղադրանաց այս կէտն էլ երևում է սուտ և անհիմն զպարտութիւն: (— 181 սղգ)

Յօդոսած 9. Խայտառակ և զզուելի զրպարտութիւնը, թէ հայերը առանձին պաս են պահում Արշիւակեայ իբրև թէ ի պատիւ շան Սարգսի, ծնունդ

է մոլեանդն երևակայութեան, որ յղացել է այդ հրէշը անտաշ ազիտութիւնից և անգոր ասելութիւնից: Ախակալ թշնամութիւնը, գիտութեամբ աղճատելով հայոց պարզ և դիւրաւ արտասանելի բառը՝ Աստղաորայ, փոխել է յունաց Արշիւակեայ վրա: Տեսնենք, թէ ի՞նչ հիման վրա է հաստատած այդ զրպարտութիւնը:

Երբ որ Գրիգոր Լուսաւորիչը, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալից յետոյ վերադառնում էր Կեսարիայից Հայաստան, էն ժամանակը հայոց թագաւոր Տրդատը ուղարկեց նրան փառքով և հանդէսով ընդունելոյ համար իրա նախարարներին և խորհրդականներին արքայական կառքերով և թիկնապահ զօրքերով: Նրանց հետ գնացին հազարաւոր հայք Մեծ Նահատակի ոտկերքը ընկնելոյ և նրանից ներողութիւն ստանալոյ համար:

Այս պեսպանական և պատգամաւորական խումբը և նրանց հետ գնացած բազմութիւ հայերը, որք կոչուեցան Աստղաորայ, հանդիպեցան Լուսաւորիչին Հայաստանի սահմանադիտումը: Նրանց արտասուալից ապաշաւանքը լսելից յետոյ, Լուսաւորիչը դազար արեց նկրատ զետի ավներքումը, քարոզեց նրանց Աստուածային պատգամը և պատրաստելով նրանց սրտերը սուրբ մկրտութեան խորհուրդը ընդունելոյ համար, պատուիրեց ամէնքին եօթն օր միայն բան-

221

ջարեղէն ուտել: Այդ դարձաւ հայոց **ԹԻՄՈՒՄ** պահար: Յետոյ մկրտեց ամենքին եփրատ գետի ջրերումը և նրանց ուղեկցութեամբ հասաւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, մկրտեց Տրդատ Թագաւորին, նրա ընտանիքին և բոլոր հպատակներին, սկսեց կառուցանել Էջմիածնի տաճարը և նրա միջումը հիմնելով հայրապետական դահլը, գրեց եկեղեցական կարգեր, սահմանեց տօներ և պատեր և հաստատեց կանոններ եկեղեցական բարեկարգութեան և վարչութեան համար:

Վարդելով տօներ և պատեր, նա յատկացրեց նրանց անունները՝ Սնտրեան, Պայծառափայտութեան, Վերափոխման և այլն: Այդ անուններից մեծ մասը մնացած է մինչև ցայսօր անփոփոխ. իսկ մէկ քանիսը ժամանակ առ ժամանակ հասարակ ժողովրդեան բերնումը ենթարկուեցան փոփոխութեանց, և այդ պատճառաւ մէկ քանի պատեր, որք դրած են որևիցէ Աստուածային յայտնութեան կամ եկեղեցւոյ միջումը կատարուած երևելի անցքի յիշատակի համար, հասարակ ժողովրդեան բերանումը ստացան այն տօնի անունը, որ ընկնում է պահած եօթնեկի շաբաթօրը: Այսպիսիք են, զորօրինակ. Հոգեգալստեան (Պենտեկոստէի) տօնից յետոյ հայերը պահում են շաբաթական պատի ի պատիւ Հոգւոյն Սրբոյ, իսկ հասարակ ժողովուրդը անուանում է այդ պատը Էջմի-

ածն այն պատճառաւ, որ այն եօթնեկի շաբաթ օրը հայոց եկեղեցին կատարում է նշիւ մարգարէի տօնը: Նաբաթական պատը, որ սահմանած է Վարազայ սարի վրա սուրբ խաչի երեման յիշատակի համար, հասարակ ժողովուրդը անուանում է **ԿՐԻՍՏ** Կրիստոս այն պատճառաւ, որ այն եօթնեկի շաբաթ օրը կատարվում է այդ նահատակի տօնը: Նոյն կերպիւ էլ հայոց **ԹԻՄՈՒՄ** պատը **ԱՊՈՍՏՈՒՐՈՍ**, որ Գրիգոր Լուսաւորիչը դրեց իրեն ընդ առաջ եկած **ԹԻՄՈՒՄ** հայերի վրա, հասարակ ժողովուրդը անուանում է **ԿՐԻՍՏ** Սուրբի պատ այն պատճառաւ, որ նոյն եօթնեկի շաբաթ օրը եկեղեցին կատարում է սուրբ Սարգիս զօրավարի, նրա օրգի Մարտիրոսի և նրանց հետ նահատակուած 14 զինուորաց տօնը:

Ուրեմն. այս պատը, որ սահմանողը անուանել է **ԹԻՄՈՒՄ** ի յիշատակ զայրձման դէպի աստուածգիտութիւն և քրիստոնէական դաւանութիւն մեծագումար բազմութեան կռապաշտ հայոց, որք ընդ առաջ գնացին նրան, սրբութեամբ պահպանում են հայերը ի յիշատակ այնպիսի երևելի անցքի և իրանց խորին յարգութեանը դէպի սահմանապրողը:

Սակայն ոխերիմ պիտութեան չարախնդրութիւնը, աղճատելով **ԹԻՄՈՒՄ** բառը և շննելով նրանից յունաց բառ **Կրիստոս**, տարածեց այն հեքիաթը:

Թէ սուրբ Սարգիսը ունեցել է մէկ շուն, որ ամենայն անգ ուղեկից լինելով նրան, գիւղի կամ քաղաքի մօտենալոյ ժամանակը ասօջ էր վազում և դորանով իմաց էր անում բնակիչներին Սուրբի գալուստը. և երբ որ այդ շունը աստակեցաւ, էն ժամանակը հայերը նրա յիշատակի համար շաբաթական պաս կարգեցին:

Ներելի՞ է արդեօք լուսաւորեալ և քաղաքակիրթ անձին հաւատ ընծայել այդպիսի հեքիաթի, կամ լաւ ևս ասել, այդպիսի սևամախց զըպարտութեան, և մտնաւնդ խօսիլ դորա վրա տպագրութեան միջումը: Ներելի՞ է արդեօք այն մարդուն, որ իրա անձը համարում է լուսաւորեալ, ուսումնազարդ և քաղաքակիրթեալ, և որ զետեղում է իրա յօդուածը լուսորի միջումը իբրև դրականական աշխատութիւն, զնել այսպիսի անձոնի երազխօսութիւնը առանձին յօդուածով մեղադրանք հայերի վրա, իբրև ասացոյց նրանց հաւատոյ անմաքրութեան հայերի վրա, ասում եմ, որք դաւանում են Քրիստոսի վարդապետութիւնը: Ներելի՞ է արդեօք քրիստոնեայ անձին աշխատելը այդպիսի խայտառակ խօսքերով ցոյց տալ ռամկին, թէ հայերը մինչև անգամ կրապաշտներին էլ աւելի վատթար են:

Սեր կարծիքով, այդպիսի ցնդաբանութեան հաւատալ և նոյնը մեղադրանք դնել որ և իցէ անձին

վրա ընդունակ է միայն այն մարդը, որի խղճմտանքը լուկ են և որին բոլորովն անծանօթ են քրիստոնեի պարտաւորութիւնքը:

Յօդուածի վերջումը պ. Խքսը պատմում է, թէ “1838 թուականին ասպազութեամբ հրատարակուեցաւ մէկ դիւբ, որի սնունն է՝ Յաւելուած ասացոյցն հնուեան երեք հասմբէ երեսը խառն հանելոց: Այդ դիւբումը գրած է, թէ երկու մտաամբք երեսը խառնակքելը սուրբ եկեղեցին ճանաչել է հայոց ասանդութիւն, և թէ յայանի է, որ հայերը նոյնպիսի հերետիկոսներ են, ինչպէս և արիոսեանք: Ինչպէս, ասում է, Արիոսը ստամայից ուսեալ յանդգնեցաւ պատառել Աստուծոյ Որդւոյ աստուածութիւնը, կոչելով մեր Պրկիչ Յիսուս Քրիստոսին արարած, և ոչ Արարիչ, և դորանով նա սկսեց պատառել Սուրբ Նորրդութեան համագաւաժութիւնը, և գայլի նման պառակտումն զցել Քրիստոսի բանաւոր ոչխարների միջումը, էնպէս էլ, ասում է, հայերը անուղղափառապէս են դաւանում սուրբ Նորրդութիւնը և քրիստոնեական սուրբ եկեղեցւոյ հակառակ, ոչ միայն մատների կցորդելումը, փոխանակ երկից մատանց, ազօթում են երկուքով, և սրանց օրինակին հետևում են աղանդաւոր ուսուցիչները, այլ և երեսները խառնակքելումը, նմանապէս և Նրեքսրբանումը չեն համաձայնում սուրբ եկեղեցւոյ հետ: Ուղղափառ քրիստ-

տոնեայք Աւագ Եսթրաթ օրը, 'ի յիշատակ չարչաւ
րանաց և թաղման Քրիստոսի պաս են պահում,
նոյնպէս և Փարիսեցւոյ և Մաքսաւորի եօթնեկուսը.
սուրբ հարք կանոնադրել են ամենայն օր, այն է՝
չորեքշաբթի օրն էլ, ուրբաթ օրն էլ աշխարհական-
ներին ուսուցի միս, պանիր և ձու, իսկ հայերը, հա-
կառակ սուրբ եկեղեցւոյ, կարգել են պաս, անուա-
նեալ Արչիլ-Բրիայ, որ օրինադրել է նրանց համար
Սարգիս — աղանդապետը հայոց 'ի պատիւ իրա սի-
րեկան շան, որի անունն էր Արչիլ-Բրիայ: Անխելք
Արիոսին տիեզերական առաջին սուրբ ժողովը մերժեց
քրիստոնէական սուրբ եկեղեցւոց և նրա համախոհ-
ների հետ միասին նզովեց, և նրանք մինչև ցայսօր
կոչվում են նզովեալք, իսկ հայերը իրանց գարշելի
նորութիւնքը մտցնելու համար և Քրիստոսի եկե-
ղեցւոյն հակառակելոյ պատճառաւ կոչվում են ա-
նիճեալք: “

Սրանից յետոյ պ. Իքսը շարունակում է թէ
“Կարգալով այդպիսի խօսքերը հայոց մասին այն-
պիսի գրքումը, որ ըստ երևութին ունի պաշտօնա-
կան բնաւորութիւն, այն ժամանակի Կաթողիկոսը
հայոց բարձրացրուց իրա ձայնը հայոց եկեղեցին
պաշտպանելու համար, և իրա խնդրքի միջոցը, որ 'ի
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ անուն, ներկայացրուց յունիս
ամսումը 1841 ամի, ապացուցանելով այն գրքումը

բովանդակուած հայոց եկեղեցւոյ մասին տեղեկու-
թեանց անձղութիւնը, խնդրեց **ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ**
հրաման — չտպել լուսաւորչական հայոց դաւանու-
թեանը վերաբերեալ գրեանք կամ յօդուածք, առանց
նախընթացաբար հաղորդակցելոյ նրանց մասին այդ
դաւանութեան ծայրագոյն հոգևոր իշխանութեանը,
և ստանալոյ նորանից տեղեկութիւն կամ բացատրու-
թիւն, և կամ պարտաւորութիւն զնել ուսուցց յէն-
դարայի վրա, որ չ'արձակէ հեղինակութիւնք ամենա-
ծածուկ և նուիրական զգացմանց մասին, որպիսի է
կրօնական զգացմունքը, որք (այսինքն հեղինակու-
թիւնք) 'ի զուր վշտացնում են այն ժողովրդեանը,
որ պատիւ ունի աւելի քան հարիւր ամաց միջո-
ցումը իրա անխախտ մտերմութեամբը դարձուցա-
նելոյ իրա վրա ողորմած ուշադրութիւնը Օգոստոս-
փառ թագակրաց Աուստիոյ: “

Հանգուցեալ Թագաւոր Կայսրը հրամայեց ա-
ռաջարկել այդ խնդիրքը նախընթաց եզրակացու-
թեան Սրբազնագոյն Սինօդի, որ նկատելով Յովհան-
նէս Կաթողիկոսի զանկատանացը առիթ են տուել
յիշեալ գրքումը բովանդակուած անձղութիւնք տեղե-
կութիւնքը լուսաւորչական հայոց եկեղեցւոյ մասին,
իմաց տուեց հոգևորական ցենզուբային և հրամա-
նագրեց նրան նկատողութիւն ունենալ, որ միւսան-
գամ այդպիսի տեղեկութիւնքը չը թոյլատրուին, իսկ 'ի

դէպս երկրորդ անգամ տակելոյ այդ գիւքը, բոլորովն դուրս ձգուին:

Սահայն յառաջ բերելով այսպիսի պարսաւանգող փաստաթուղթը, որ հիմնած է **ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ** բարեհաճութեան վրայ, պ. Իքսը խախտում է այդ հրամանը նոր ինքոյ պատգամով արգելած տեղեկութիւնքը, և ընդ նմին քաղելով պ. Տրոյիցեւոյ գրութիւններից ինչպէս վերագրեալ զբարտաթիւնքը Յատկապէս գրքից, նայնպէս և նրանց նմանները Բրիտանիոյն Ընկերայնոսն անուանեալ (*) ամսագրից, կրկնում է այն ամենը, ինչ որ պիտի դուրս ձգուէր

(*) Նորում տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ մեծապատիւ Ի. Ե. Տրոյիցիւոյ հեղինակութիւնը (դիստերտացիա) հայոց եկեղեցւոյ մասին, որ նա հրատարակու պաշտպանել է Ս. Պետերբուրգոյ Հոգեւոր Ազգայնականք, 27-ին Ապրիլի 1875 ամի արձարանութեան դորտորի աստիճանը ստանալոյ համար:

Այդ գրականական աշխատութեան միջոցը պ. հեղինակը իրա դատարանութեան ենթարկելով բոլոր վերոյիշեալ ինն յօդուածները հայոց դատարանէն վրա բարդած մեղադրանաց եւ պարտութեանց, հաւարել է յունաց, լատինացոյ եւ ռուսաց մատենագրութիւններից բոլոր հատուածները եւ տեղերը, ուր միանգամ խառնած է եղել հայոց հերետիկոսութեան մասին, եւ բոլոր ոյժը թափել է ապացուցանել դորանցով, թէ հայոց դատարանը մտափոխական է եւ հերետիկոսական, եւ կրկնելով բոլոր վերոյիշեալ արգելած եւ դուրս ձգելի տեղեկութիւնքը, իբրեւ աւելի ծանրակշիւ ապացոյցներ, յաւելցրել է նրանց վրա հետեւեալ բանի

տպագրութիւնից, և յետոյ, իբրեւ ամենից աւելի զօրեղ և անկասկածելի ապացոյց, դուրս է գրում ռուսաց եկեղեցական կանոնագրքի կարգից՝ «Թէ ի՞նչպէս պիտի ընդունել ուղղափառ հաւատոյ մէջ այնպիսի եկողներին, որք երբէք չեն եղած ուղղափառ: Այդ կարգի միջումը գրած է, ասում է, առանձին կանոն, թէ ի՞նչպէս պիտի վարուիլ, եւ Էրոպոյը Գալիս է հայոց, որ նայն է Ծնագիւրիտիւն, դատարանութիւնից: Այդ կանոնով լուսաւորողը (եպիսկոպոսը) պիտի հարցնէ եկողից՝ «Վամենում ես արդեօք հրաժարիլ մեղանշականութիւններից և անձնամարտութիւններից

մի տեղերքս էլ (Տե՛ս բացատրութիւն հաւատոյ եկեղեցւոյ հայոց Ի. Տրոյիցիւոյ Ս. Պետերբուրգ. 1875):

Երես 245. «Կիեվ քաղաքումը կենում էր մէկ հայազգի բժիշկ, իրա հմտութեամբը եւ դիտութեամբը շատ երեսելի: Նոյն միջոցումը կենում էր Կիեվումը քարեկրօն Ազգայնական անարձան բժիշկ, որին նուրանում էր հայազգի բժիշկը. եւ թէպէտ շատ աշխատում էր մտադեղ տալ նրան, սակայն այդ չէր յաջողում նրան: Մէկ օր հայ բժիշկը այցելութիւն է դնում հայր Ազգայնական այն միջոցումը, երբ որ նա նստած է ինում իրա կրօնաւորական աղքատիկ ճաշին: Ազգայնոը հիւրընկալութեամբ առաջարկում է նրան սեղանակից լինիլ իրան. բայց հիւրը հրաժարում է ասելով՝ մենք, հայր, այս ամսումը չորս օր պատ երբ պահում, եւ այսօր մեզ պատ է: Չարեանալով այս պատասխանի վրա Ազգայնոը հարցնում է՝ «Ուրեմն դու ո՞՞ք ես եւ ի՞նչ հաւատ ես դասնում»: Հիւրը պատասխանում է՝ «մի՞թէ չես լսած, որ ես հայ եմ»: Էս խօսքից յետոյ հայր Ազգայնոը բարձր ձայնով ասում է՝ «ուրեմն ի՞նչպէս

Հայական, այն է մօնօֆիզիտական վարդապետութեան: Յետոյ պարտաւոր է հարցնել՝ «Հրաժարվում ես արեօք մոլոր կարծիքից, իբրև թէ մեր Տէր Յիսուսի Քրիստոսի միջումը չեն երկու բնութիւնք՝ աստուածային և մարդկային, այլ մի բնութիւն, ըստ որում աստուածայինը կուէ տուել ժարդկային բնութիւնը: Եւ դարձողը պիտի պատասխանէ առաջին հարցմանը՝ Կամ, իսկ երկրորդոյն՝ հրաժարի՞նք:»

Պարոն Իքսի յօդուածի վերջումը արձանացրած դատարկասուլթեանցը և յառաջ բերած վկայութիւնների հերքումը և պատասխանը ևս թողէ համարձակուեցար մտնել եւ պղծել իմ խոցը և բունել իմ մեղաւոր ձեռքը: Դո՛ւրս դիտ, օտարահաւատ եւ ամբարիշտ:»

Երես 246. «Ռուսաց հին եկեղեցւոյ պաշտօնական հայեցուածքը արտայայտել է Միտրոպոլիտ Կիպրիանը (1376 — 1406) իրա կանոնիքական պատասխաններումը վանհայր Աթանասին, ուր այսպէս է գրած՝ «Իսկ հայոց ազանդը առաւել գարշելի է, քան թէ բոլոր միւս ազանդները, եւ այդ պատճառաւ չէ՛ ներքի ուղղափառ զուղականին ոչինչ կերպիւ հաղորդակցութիւն ունենալ նրանց հետ եւ ո՛չ իսկ տօն օրերումը: Կամ նա՛ եւս պատեց օրերումը Քոյլ տալ նրանց մօտենալ, նմանապէս եւ ո՛չ եկեղեցւումը, ո՛չ բարեկամութիւն ինչ ունենալ նրանց հետ, ո՛չ սէր կազմել նրանց հետ, որովհետեւ կանոններումը գրած է՝ եթէ եպիսկոպոս, կամ քահանայ, կամ սարկաւաղ, կամ ով եւ իցէ սրբազան կարգին համադասեանքից, աղօթք անէ եկեղեցւոյ միջումը եւ գոյուր հերետիկոսի, ինչպէս անհաւատի, մեռ, այնպիսին արտա՛քսընկեացի, իսկ եթէ աշխարհական իցէ, մերժեցայ: Ըստ այսմ չէ՛ ար-

այլում ժամանակի այն պատճառաւ, որ լրագրի թերթումը չէր կարելի ընդարձակօրէն դատաքննել և ցոյց տալ սխալմունքը ապացոյցներով: Միայն այսքանս կարողացայ այնտեղ ասել, թէ այդպիսի հայեցումաճք այն քրիստոնեայ ազգերի վերայ ընդհանրապէս, և հայոց ազգի վրա մասնաւորապէս, որք չեն պատկանում յունաց եկեղեցւոյն, ունին միայն այն անձինքն, որք չեն կարողանում անաչառ և առանց կլբի քննել և դատել եղբօր կրօնական համոզմանց վրա, և որք միայն իրանց համոզմունքն են համարում անսխալական և ճշմարիտ: Սակայն

ժան եւ ո՛չ միում քրիստոնէի հաղորդակցիլ ընդ հերետիկոսի:»

Նոյն երեսումը պատմում է, թէ բարեկրօն Թէոփոսը սովորութիւն ուներ ստէպ ստէպ շրջապայիլ այն փողոցումը, ուր բնակվում էին հայք, վիճում էր նրանց հետ Քրիստոսի հաւատոյ վրա, յանդիմանում էր, անարգում էր եւ անուանում էր նրանց անօրէնք, վիժեալք, ցանկանալով ենթակուիլ նրանցից մահուան Քրիստոսի անունը դաւանելոյ համար: Այդ բարեկրօնը իրա նամակագրութեան միջումը, որ կրել է մեծ իշխան Իգնատիւսի, գովաբանելով ուղղափառ հաւատը, իբրեւ միայն Տշմարիտ եւ վրկարար, ասում է՝ «Իսկ ով որ ուրիշ հաւատքումն է, թէ՛ լատինականումը, թէ՛ հայապանումը, թէ՛ սարացիականումը, այնպիսոյ համար յախտնական կեանք տեսնել չկայ եւ ո՛չ մասն սրբոց հետ:»

247 երեսումը գրում է, թէ Նիկոն զղջացողը կրել է 998 թուականին իրա հեղինակութիւնը «Հայոց անաստուածական հաւատոյ մասին:»

ներկայ դարուս մարդկութեան լուսաւորութիւնը վաղուց ճանաչել է կրօնական վէճերի անօգուտ և մանաւանդ միասաբեր լինելը և վաղուց թողել է նրանց, թոյլ տալով ամենայն անձին հետևել իրա համոզմունքին և անձամբ լինիլ դատաւոր իրա խղճմտանքին: Լուսաւորութիւնը քննում է իւրաքանչիւր անհատի կամ բովանդակ ազգի միջումը, ոչ թէ նրա կրօնական համոզմունքը, այլ նրա բնաւորութիւնը, յատկութիւնքը, կրթութեան աստիճանը և արժանաւորութիւնքը: Իսկ պ. Իքսի հայեցուածքի և դատողութեանց նմանները մենք շատ անգամ լսել ենք և կարգացել ենք, և մինչև այսօր էլ լսում ենք և կարդում ենք, այն ևս միշտ ներողամտութեամբ, գիւղացի ուսմիկներից, պառաւ կնանիքից և նրանց նմաններից:

Այնու ամենայնիւ, եթէ կը պատահի այնպիսի անձն, որ պ. Իքսի գրածներից կասկածանքի մէջ ընկնելով, կը կամենայ ստուգել այդ զրպարտութիւնքը, այնպիսեոյն մենք հրաւիրում ենք ընթեռնուլ հայոց եկեղեցւոյ և վարդապետութեան մասին եւրոպական լեզուօք տպած գրեանքը, և մանաւանդ Յովսէփ Երկայնաբազուկ—Արղութեանց Արքեպիսկոպոսի թարգմանած 'ի ուուս լեզու սուրբ Պատարագի և սուրբ Հաղորդութեան խորհրդատեարը, Շնորհալուոյ Ընդհանրական թղթոյ 'ի ուուս լեզու թարգմանութիւնը

պ. Խուրաբաշեանի, Սալլանթեան Միքայել Արքեպիսկոպոսի լատիներէն տպած «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վահան» անուանեալ գիրքը, և բոլոր եկեղեցական և կրօնական մատենագրութիւնը, որք Մխիթարեան միաբանութիւնը հրատարակել է Փրանսիական և իտալական լեզուօք:

Վերջապէս դառնալով դէպի եզրակացութիւնը պ. Իքսի, թէ յոյները և ուղղափառները իրաւունք ունին կոչելոյ հայերին անուղղափառ այն պատճառաւ, որ նրանք տակաւին չեն ընդունել ուղղափառ եկեղեցւոյ բոլոր պայմանները և չեն միացել նրանց հետ, — ես առաջարկեցի պ. Իքսին մէկ պարզ հարցում թէ ի՞նչպէս կը հրամայէ նա կոչել այն քրիստոնեաներին, որք չընդունելով ոչ մէկ ժողով և ոչ մէկ կանոնագրութիւն սրբոց հարց, հիմնում են իրանց դաւանութիւնը միայն սուրբ աւետարանի վրա:

Յոյս ունիմ, ասացի, որ պ. Իքսը իրա պատասխանի միջումը չի վստահանալ կոչել նրանց անուղղափառ, Տեսօթիլիս, Կերեպիլոս և այլն և այլն, այլ կը պահէ այդ գեղեցիկ ածականները միայն հայերի համար, որք, նրա կարծիքով, իրաւունք էլ չ'ունին ներդնալոյ այդպիսի յետասմնաց և վաղուց հնազանդ պարսաւանքից:

Մինչև ցայսօր պատասխան չկայ:

մեծ պատիւ է մի շատ տարածուած լրագրի խմբագրի արժանաւորութեանը, որ չէ ցանկացել բարձրանալ սինիքորից բարձր իւր խօսակցութեան ձևերի մէջ:

Մենք այդ մասին հարկաւոր չենք համարում նրան որևիցէ խօսք ասելու, վասն զի ամեն մարդ իւր ճաշակն ունի: Մեզ զարմացում է միայն պ. Ուսպենսկու հայեացքն, որ բնաւ չէ յարմար ոչ մի հասկացող անձնի, ևս առաւել մի խմբագրի: Նորա գայրոյթի և անարգական ձևով Հայերի վրա խօսելուն առիթ են տուել մի քանի Հայեր, որոնք ցոյց տալով արդեօք իրանց հպատակական հաւատարմութիւնը, թէ առանձնական հաշիւներից զրդած, զինտորագրուել են ճաճ կական բանակի մէջ: Արդեօք այդ ի՞նչ յանցանք է Հայի համար. մի՞թէ հաւատարմութիւնը կարող է արատ համարուիլ հպատակի համար: Թողնելով մի կողմ, որ Հայերն աւետարանական ազգ լինելով, յիշել են միշտ առաքելոց խօսքերն, թէ «ճառայք, հնազանդ լիւրօք տէրանց ձերոց մարմնաւորաց», և համաձայն դորան վարվել են ամենայն տէրութեանց մէջ, որոնց նոքա բազդի բերմամբ հպատակ են եղել, իրանց հաւատարմութեամբ օրինակելի են եղել այլոց, — դառնում ենք դեպի պ. Ուսպենսկին և հարցնում ենք՝ արդեօք ունի՞ նա որ և է հասկացողութիւն մարդուս քաղաքական պարտաւորութեանց վրա: Հասկանում է արդեօք, որ

ամեն ոք, առանց զանազանութեան կրօնի և ազգութեան, ունի պարտականութիւն դէպի այն տէրութիւնը, որոյ անդամ է նա քաղաքապէս: Երևում է, որ Сынъ Отечества լրագրի պ. խմբագիրը լինելով աւելի բազդաւոր քան որևէ Հայ, չէ եղել հպատակ օտար տէրութեան և ծնվել է ու սնվել, ու մեռնելու է հպատակ միայն իւր հայրենեաց: Բայց այնպէս չէ Հայ ազգի վիճակը, որոյ մասերը զանազան տէրութեանց հպատակ են և իբրև այսպիսիք նոցանից իւրաքանչիւրն ունի իւր քաղաքական հոյրենիքն և պարտականութիւնքը դէպի նա: Մի՞թէ չգիտէ պ. խմբագիրը, որ այսօր Ռուսաստանի մէջ ևս կան հայեր, որոնք իրանց հաւատարմութեամբ արժանի են եղել նորա կայսրերի համակրութեան և բարեհաճութեան, որոնք թափելու թափում են շատ արիւն Ռուսաստանի՝ իրանց քաղաքական հայրենեաց՝ համար, և այն օրինակելի քաջութեամբ: Քաջութեամբ ենք ասում, որովհետեւ, ըստ աստեթեան պ. Ուսպենսկու «աշխարհիս ամենից երկչոն և անարի Հայ ազգը», տուել է Ռուսաստանին այնպիսի անձնաւորութիւնք, որոնք զարդարում են նորա վերջին ժամանակների պատմութեան երեսները իրանց անուններով: Հրաւիրում ենք պ. Ուսպենսկուն ուսումնասիրելու իւր հայրենեաց պատմութիւնը այնպէս, ինչպէս կ'վայելէ Հայ

րենեաց Արդուն», որ կարողանայ տեսնել, թէ Ռուսաստանն ունեցել է և ունի այդ անարի, Հայ ազգից շատ և շատ ավելի քաջ և արժանաւոր հայրենեաց որդիք, քան պ. Ռուսպենսկին: Եւ ինչպէս է կարծում պ. Ռուսպենսկին. մի թէ պէտք է Պարսիկներն և Տաճիկներն ամենայն անարգական խօսքերով պատուէին Հայերին և Առկասեան մահմէդականներին, որոնք Խրիմի պատերազմի ժամանակ կսկզմելով ամբողջ գնդեր, կատարում էին իւրանց քաղաքական պարտականութիւնքը Ասիական Տաճկաստանում, պատերազմելով ռուսաց զօրաց հետ միասին սոցս թշնամեաց դէմ, թէ իբրև հասարակ զինուորներ, թէ իբրև սպաներ և թէ իբրև բարձր աստիճան զինուորականներ նոյն իսկ Ռուսաց կանանաւոր զօրաց մէջ: Այս պատերազմում անարի Հայոց քաջութիւնը, երևեցաւ, թէ պ. Ռուսպենսկունը, որ իւր հայրենեաց ձգնաժամի ժամանակ գուցէ նստած էր իւր տաք և ամեն յարմարութիւն ունեցող ապահով սենեակում: Լեզուազարութիւնը շնորհք է, ինչպէս և մի ամբողջ ազգ անարգելն ոչ խելօքութիւն է և ոչ էլ ազնուութիւն. վասն զի այդ ազգն անշուշտ կ'ունենայ իւր մէջ այնպիսի անհատներ, որոնք ամենայն բարեմասնութեամբ շատ և շատ գերազանց են պ. Ռուսպենսկու նմաններից և կարող են նրանց պատկառելի լինիլ:

«Այս քանս ևս շատ համարելով պ. Ռուսպենսկու համար, խօսքը վերջացնում է. «Մեղուն Հայաստանի», մեր կողմից ստիպւում ենք ցաւակցութիւն յայտնելու, որ Ռուս խմբագիրները շարքումը ներկայումս գեռ ևս կարողանում են դանուխ պ. Ռուսպենսկունման անձինք, իրանց վայրենի համոզմունքներով և խակ դատողութիւններով: Այս յօդուածը եւ թարգմանեցի Պետլուս լեզու և տպագրելով «Կապիտալ» լրագրի 1876 ամի 125 համարումը, յաւելացրի հետևեալ դատողութիւնքը և պատմական տեղեկութիւնքը, աշխատելով լ. քցներ որքան կարելին էր, այն դատարկ տեղերը, որ թողել էր հայ լրագիրը, ակներև յօդուածի կարծութեան համար: Մէկ ազգի վրայ դատողութիւն տեսլոյ համար հարկաւոր է, գոնէ հարեանցօրէն, ծանօթ լինի նրա պատմութեանը, և ի թէ այդ պայմանը անշուշտ հարկաւոր է ամեն մէկ դատողի համար, ուրեմն ավելի աննահանջ ինչ նա խմբագրի համար, որի միջումը նրա լրագրի ընթերցողները իրաւունք ունին ենթադատել բնականօրէն զիտութիւն այն առարկայի, որ նա ենթարկել է իրաւ քննողութեանը: Բայց հայ լրագրի ցոյց առած յօդուածը СЫНЪ ОТЕЧЕСТВА լրագրի, մերկանդամ է կանգնեցնում նրա խմբագրին և ասպացուցանում է, թէ նա բոլորովին

չգիտէ պատմութիւնը հայոց ազգի, որին նա բարե-
հաճել է ճանաչել աշխարհի երեսին ամենից աւելի երկնոս
և անորի առջ, և բաց յայդմանէ բարեհաճել է մա-
կանուանել նրան ռամկական բառիւս արմեաշկա»:

Եթէ Сынъ Отчества լրագրի խմբագիրը պար-
տաւորութիւն չէ համարել իրան համար ռուսմա-
սիրել, կամ գոնէ հարեանցօրէն ծանօթանալ հայոց
ազգի պատմութեանը, որ զանազան ժամանակներումը
տպագրած է ռուս և ուրիշ եւրոպական լեզուօք,
ապա ուրեմն իրաւունք էլ չ'ունէր իրան անծանօթ
ազգի վրա խօսել այդպիսի խակ և անվայել կերպիւ:
Փոքր 'ի շատէ լուսաւորեալ մարդը, որ շքագայում
է քաղաքակիրթ հասարակութեան միջումը, չի նե-
րի իրա անձին արտասանել այդպիսի խօսք որեւէչա,
որ մենք սովորաբար լսում ենք զիւզական պառաւ
կնանիքից և ռամիկներից: Նշանակում է, թէ նա,
իրա խմբագրական ծայրահեղ բոցավառութեան մի-
ջումը, չէ կարողացել զսպել իրա լեզուն իրա խօսակ-
ցութեան սովորական ձեւից և բողբոջին մոռացել է,
թէ գրում է ապագրութեան համար: Իսկ եթէ նա
անուանում է հայերին աշխարհի վերայ ամենից աւելի
վերջոս առջ միայն այն պատճառաւ, որ պատմութիւն
չգիտէ, ապա ուրեմն մենք ստիպուած ենք ցոյց տալ
նրան բովանդակ շարք աշխարհահռչակ անցքերի,
որք յայտնի են բոլոր լուսաւորեալ մարդկութեանը,

ուր հայերը ապացուցել են իրանց տղամարդու-
թիւնը, անվեհերութիւնը և քաջութիւնը:

Վասի և առաջ ցոյց տանք պ. Ուսպենսկուն
էն հայազգի զօրապետների վրա, որոնք պատերազմ-
ների միջումը ցոյց տուած քաջութեան և գերա-
զանցութեան պատճառաւ, արժանաւոր են դատուել
բազմելոյ Բիւզանդիոյ զահի վրա, որպիսիք են՝ Կայսր
Մաւրիկիոս 582 թուականին, Կայսր Լեվ (Լէոն) V
813 թ, կայսր Վասիլ Արշակունի 867 թ, Լեվ
Փիլիսոփայ 886 թ, Կոնստանդիանոս Պորփիրածին
911—919 թ, Ռոմանոս Վաշթենեան 949 թ, Ռոմա-
նոս որդին Պորփիրածին 959 թ, Յովհաննէս Չմշկիկ
969 թ, Վասիլ II և Կոստանդիանոս 976—1025
թուականին:

Երևելի պատմաբան Գլինկա իրա «Տեսնելիս
Պարսնա-Լեւոն Հոյոյ առջի» անուանեալ գրքումը, որ
սուած է 1833 թուականին, այսպէս է ասում՝

Երես 129. Ներկայացաւ հայազգի Արզամն
իրա զօրքով, շտապաւ զնաց Վերոնի պարսպի մօտ,
ահ և երկիւղ սիրուց առաջնակարգ զօրաց միջումը
(541 և 542 թ.)»

Երես 150. «Բասարդուս, հայ կալուածատէր,
տիրապետող Լոկանիոյ և լայնատարած քանակու-
թեան երկրի, իրա յարձակմունքներովը զղրկեցնում
էր Կայսերութիւնը (872 թ.)»

Երես 163. «Քողզարաց գէմ սկասժ պատերազմի միջումը անկաւ հայազգի Անդուրինէսը, որ գերագանցվում էր յունաց զօրքերի միջումը իրա վիթլարի հասակաւ և քաջութեամբ (892 թ.)»

Երես 165. «Հայազգի Ազօտը քաջութեամբ խմբաւորվեցաւ Սարացինաց գէմ (914 թ.)»

Երես 166. «Հայազգի Կուրկուսա, որին յայնք անուանում էին (Армянский Великарий) հայոց Բեղխար, քաջութեամբ կոտորում էր Սարացիներին, քաղաքներ էր առնում, և ազատեց Հայաստանը (927 թ.)»

Երես 166. «Այսր Ռոման Լակաբենը էր որդի հայազգի զինուորականի Թէօփիլակոսի, որ ազատեց Կայսր Վասիլի կեանքը 944 թ.)»

Յետոյ դառնանք գէպի ամենախորին հնութիւնը, ուր հայերը կանգնած պատմութեան միջումը յայտնի և երևելի ազգաց կարգումը և ունենալով իրանց սեպհական թագաւորութիւն, համարեա թէ անդադար պատերազմում էին Բաբելոնացւոց, Ասորեստանեայց, Մարաց, Եգիպտացւոց, Պարսից, Յունաց, Մակեդոնացւոց և Հռովմայեցւոց հետ: Ակներև է, որ եթէ մի ազգ, շրջապատած ամեն կողմերից թշնամի ազգերով և ասպատակող բռնակալներով, կարողացաւ պահպանել իրա անկախութիւնը և թագաւորութիւնը, սկսած 2210 թուականից Բրիստոսի ծնունդից առաջ մինչև 1375 թուականը

Բրիստոսի ծնունդից յետոյ շարունակ 3485 տարի, ուրեմն կարծիք չկայ, որ նա ուրիշ կերպիւ չէր կարող այդ անել, եթէ ոչ զէկքը ձեռքուցմը և քաջութիւնը սրտումը ունենալով, և եթէ կրթմն յաղթվում էր և ընկնում էր օտար անբութեան ներքոյ, բոլոր լուսաւորեալ մարդկութեանը յայտնի է, որ այդ չարքը հասնում էին նրան ոչ թէ տղամարդութեան, անվեհերութեան և քաջութեան պակասութիւններից, այլ յատկապէս այն պատճառաւ, որ ոչ մէկ կողմից օգնութիւն չ'ունէր և իրա զօրքը շատ սակաւ էին, քան թէ նրա վրա յարձակուող ազգերի զօրքերը: Ոչ մէկ պատերազմ չէ սկսուել Հայաստանումը այնպէս, որ երկու պատերազմող կողմերի զօրութիւնը եղած ընէր հաւասարաչափ, այլ ընդհակառակն, բոլոր յարձակմունքը Հայաստանի վրա միշտ եղել են միևնոյն ժամանակումը երկու, երեք և աւելի ազգերի կողմից միասին: Սակայն այնու ամենայնիւ հայերը միշտ պատերազմել են մինչև վերջին կարելութիւնը անվեհերութեամբ և տղամարդութեամբ:

Ամբողջ երեսուն և հինգ դարերի ընթացքումը հայերը անմահացրին իրանց անունը շատ պատերազմներումը:

Տասն տարի (1740—1730 թ. Բ. Մ. առաջ) նրանք վարեցին արինահեղ պատերազմ Շամիրամի հետ:

Պարոյր Թագաւորը, գործակից լինելով Սարգանապալի գահընկեցութեանը 748 թ., վերականգնեց Հայաստանի անկախութիւնը:

Թագաւոր Տիգրան Ա. Կիւրոսի դաշնակիցը (565 թ.) գործակից էր նրան Պարսից բոլոր արշաւանքներումը և պատերազմներումը: Արտաշէս Թագաւորը ազատեց Հայաստանը Ասորեստանեայց լծոյ տակից (322 թ.):

Երբ որ հայոց Թագաւոր Արգաթը Եղեախա մայրաքաղաքումը ընդունեց և Հայաստանումը տարածեց քրիստոնէական հաւատը (33 թուականին Ք. Մ. յետոյ), հայերը շատ պատերազմներ ունեցան Տրայեանոսի հետ (98 թ.), Խազարաց հետ (204 թ.), Պարսից Շահ Նապուրի հետ (259 թ.): Իսկ Տրդատ Թագաւորը հալածեց Խազարներին Հայաստանից և Աղուանստանից (310 թ.):

Վահան Ամատունին ջարդեց Հայաստանի վրա յարձակուած հիւսիսային բարբարոս ազգերին Վաղարշապատի դաշտումը 351 թ. իսկ 451 թուականին կատարուեցաւ Արարատ սարի մօտումը աշխարհահռչակ մեծ պատերազմը Պարսից հետ, ուր թէպէտ հերոսական մահուամբ սպանուեցաւ հայոց մեծ Սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանը իրա 1036 զենակից ընկերներով, սակայն հայերը թոյլ չ'տուին Պարսից Թագաւոր Յազկերտին մոցնել Հայաստանի մէջ կրակապաշտութիւն:

513 թուականին հայերը պատերազմեցան Սաբիրի յոնաց հետ: 622 մինչև 698 թ. անընդհատ մասնակից էին խաչակիր արշաւանքումը, որ Հերակլ կայսրը սկսեց կրակապաշտ պարսիկների դէմ: 640 մինչև 646 թ. նրանք դէմ կանգնեցան Հայաստանի վրա յարձակուող Արաբացւոց: 647 թ. պատերազմեցան Կոստանդիանոս Բ կայսեր հետ: 685 թ. կրկին հալածեցին Խազարներին: 690 թ. պատերազմեցան Յուստինիանոս Բ կայսեր հետ: 743 թ. ջարդեցին Հայաստանի վրա յարձակուող Խուլ Մուսուլմանին: 830 թ. պատերազմեցան Թէոփիլակոս կայսեր հետ: 852 թ. պատերազմեցան Արաբացւոց հետ Դուին քաղաքը պաշտպանելով: 909 թ. պաշտպանեցին Հայաստանի սահմանը Արաբացւոց յարձակմունքներից: 1068 թ. պատերազմեցան Սէլջուկ Տաճկաց հետ: 1170 թ. պատերազմեցան այլապզեայ հետ, որք այրեցին 10 հազար հատ հայերէն ձեռագիր գրեանք Բաղաբերդումը: 1184 մինչև 1212 թ. պատերազմեցան Վրաստանի հետ:

Ռուբինեան ցեղի Թագաւորութեան վերջին շրջանումը երևելի հանդիսացան իրանց քաջութեամբ պարոյց դէմ պատերազմներումը Ախալցխոյ Աթաբէգները Սարգիս Զակիկ և Սարգիս Բ 1285—1306 թ. իսկ 1370 մինչև 1375 թուականը թէպէտ նրանք շարունակ հինգ տարի մղեցին արիւնահեղ պատեր-

բազմ երեք կողմից միասին յարձակուած արարացի,
 տաճիկ և պարսիկ ազգաց հետ, սակայն չկարողա-
 ցան կոտորել այդքան մեծ զորութիւնքը: Քարկիոյ
 թագաւոր Լիւրովկիոս, որի քուեր աղջկայ հետ ա-
 մուսնացած էր հայոց վերջին թագաւոր Լէոն Զ,
 միջոց չգտաւ հասցնելու նրան խօստոցած օղնական
 զօրքը. և այդ պատճառաւ հայոց թագաւորու-
 թիւնը կիկիկոււմը վէր ընկաւ 1375 թուականին
 և Լէոն Զ փախաւ Յրանսիա, ուր մեռաւ Պարէզումը
 1383 թ. և թանկեցաւ Յելևտինաց վանքումը: 1493
 թ. նրա դագաղը տեղափոխուեցաւ Նապոլէոն և կայ-
 սեր. հրամանաւ և դրած է այժմ Պարիզի մոզէոն
 մումը: Նրա մարմարոնեայ դամբարանի վրայ փորա-
 գրած է լեւսա հանգչե հարսնեայ մարմին Լէոնի Զ,
 արքայի հայոց: 1 մարտի 1791 թ. 8001 թիւ
 10 մ. Հայոց թագաւորութիւնը վէր ընկաւ ոչ թէ
 հայոց ազգի քաջութեան պակասութիւնից, այլ այն
 պատճառաւ, որ նրա վրա միեւոյն ժամանակու-
 միասին յարձակուեցան երեք ազգեր, քառապատկ
 աւելի զօրքերով: 1 մարտի 1791 թ. 8001 թիւ
 10 մ. թագաւորութիւնը կորցնելուց յետոյ հայերը
 ցրուեցան ամեն տեղ և բնակութիւն հաստատելով
 զանազան երկրներումը, միշտ և ամեն տեղ զերազ
 զանցուել են ճշմարիտ հաւատարիմ հպատակու-
 թեամբ պատերազմելով թշնամեաց հետ այն տերու-

թեանց, որոց զայսոնի ներքոյ գտնւեան իրանց հա-
 մար նոր հայրենիք: Նրանք միշտ և անխախտ կա-
 տարել են աւետարանական պատուէրը արուք զկայ-
 սերն Կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ: 1 մարտի
 1791 թ. 8001 թիւ 10 մ. Չիտաբով այն հայերի մասին, որք բնակուած
 են զանազան օտար տերու թիւններումը, բաւական ենք
 համարում ցոյց տալ այստեղ միայն Ռուսաց Կայսրու-
 թեան յայտնոյս— Կովկասեան կողմումը բնակուած
 հայերի գործքերը: 1 մարտի 1791 թ. 8001 թիւ 10 մ.
 Միւսած 1387 մինչև 1550 թուականը հայոց
 ահագին խաւմբերը յառաջընթաց էին այս կողմի
 քրիստոնէից բոլոր գաւառացիներումը Քամերանի,
 Ուղուհ Հասան խանի Քուրբակնիոյ, Սէֆի Քամեղէ
 խանի և Նահ Քախմինի դէմ, Վրաստանի և բոլոր
 յայտնոյս Կովկասեան կողմերը պաշտպանելոյ համար:
 Յետոյ նրանք գործակից էին Ռուսաց զօրաց բոլոր
 արշաւանքներումը Նավթալեան մայրաքաղաք Քարքին
 քանդելոյ ժամանակը 1595 թ. և պարսից Նահ
 Արոս Մեծի դէմ պատերազմներումը Կախէթիոյ ա-
 ւերման ժամանակը 1616 թ. 1 մարտի 1791 թ. 8001 թիւ 10 մ.
 Միևնոյն միջոցումը Աարաբաղու հայերը զխո-
 վին կազմելով ահագին զօրախումբ տիրապետող
 Սելէքների առաջնորդութեամբ, անդադար սպառա-
 զնուում էին պարսից և ուրիշ թշնամի ազգաց
 յարձակմունքների դէմ և այդպէս պաշտպանեցին

իրանց անկախութիւնը 1375 թ. մինչև 1798 թուականը, և միայն այդ տարումը նրանք կազմելով քսան հազար գերդաստունք, մտին Ռուսաց Տէրութեան հպատակութիւն և վերաբնակուեցան Կովկասեան և յայտնոյս— Կովկասեան կողմերումը:

Եթէ Сынъ Отчества լրագրի խմբագրը չէր կարգացած և չգիտէր այդ անցքերը, որք կատարուել են անցեալ դարերումը, և այդ չգիտենալոյ պատճառաւն է, որ անուանում է հայերին աշխարհումը աշխարհի տեղի լեռնոյ ալֆ, ապա ուրեմն մենք իրաւունք ունինք յուսալոյ, թէ նրան յայտնի են գոնէ ներկայ դարու անցքերը, որոց մասին, կարծիք չկայ, որ նա կարգացած պիտի լինի պարբերական տպագրութեանց և պատերազմական ծանուցմանց (բէլեացիա) միջումը: Իսկ եթէ նա մոռացել է կարգացածները և լսածները, ապա ուրեմն մենք բաւականանանք վարթեցնելով նորա յիշողութեան միջումը միայն էն խոշոր անցքերը, որք կատարուեցան Կովկասումը և յայտնոյս Կովկասեան կողմումը ժողարու սկզբից, Վրաստանու երկրի Ռուսաստանի հետ միանալու օրից, ուր հայերը մեծագումար զօրախմբեր կազմելով գարձակից էին ռուսաց պատերազմներումը պարսից, տաճկաց և լեռնասկանաց զէմ, և նրանցից շատերը գերագանցուեցան օրինակի լի տղամարդութեամբ, քաջութեամբ, անվնջերութեամբ և անձ-

նազոհութեամբ, ստացան մեծամեծ պարգևներ և հասին ծայրագոյն զինուորական աստիճանների:

Հայոց արքեպիսկոպոս (յետոյ Կաթողիկոս) Ներսէսը, 1804 թուականին, Նիսաւետոպօլու բերդի պաշարման ժամանակը, անձամբ առաջնորդելով իրաւաշնատութեամբ հաւաքած հայոց զօրախմբին, օգնեց ռուսաց զէնքի և յաղթանակի յառաջադիմութեանը:

Գններալ-մայօր իշխան Մարտիանը (Ղարաբաղու տիրապետող մելիքներից մէկը) 1820 թ. բոլորովին ջարդեց Ղազիլումուխի Սուրխայ խանին, իսկ 1826 թ. անցկացաւ Երասխ գետը և ցրուեց պարսիկներին:

Պարսից պատերազմի ժամանակը նոյն Արքեպիսկոպոս Ներսէսը, որ Նփրեմ կաթողիկոսի հրաժարման պատճառաւ կառավարում էր նրա հարապետական ակթոսը, մեծ զօրախումբ հաւաքեց հայերից, և անձամբ առաջնորդելով, ճիւղ վրանստաճ, խաչը ձեռին բռնած, օգնեց Երևանու բերդի առմանը, ամեն տեղ ընթացակից էր գններալ Կրասովսկոյ հրամանի ներքոյ գանուած ռուսաց զօրքերին, և իրա օրինակովը ոգևորում էր թէ քուսերին և թէ հայերին 1827 թուականին: Տէսէք, թէ ի՞նչ է գրում նորա մասին նոյն Գլինկայ պատմաբանը:

Երեւ 253. «Ճասնևուժն գարու սկզբումը

(1709 թ.) հայերը գրում էին Պետրոս առաջին թա-
զաւորին՝ Զօրագործ էալ ինչ և թե՛ս անէալս արտի չը կառնի-
նէնքս: 1827 թուականին հայերը կատարեցին իրանց
խօսատմուները: Հայոց Արքեպիսկոպոս Ներսէսը առա-
ջինը շտապեցաւ ուստաց զօրքի բանակը և իրա հետ
բերեց նրանց համար իրա կեանքը, իրա գործակե-
ցութիւնը և իրա արեւորեալ փորձուածութիւնը:

«Դեռ ևս Բէզարդալեան բարձրաւանդակները
ծածկած էին սպիտակափայլ ձիւներով, երբ որ ուս-
սաց զօրագլուխ Գններալ Աղիւստանոս Բէնիկէնդորֆ
երկրորդը, իրա յուսալի ուղեկից Ներսիսի հետ միա-
սին, յաղթելով բնութեան ձեռքով կառուցած բոլոր
դժուարութեանց, արագընթաց սլացմամբ իջաւ Ա-
րանեան նահանգի լայնատարած հովիտը: Թշնամուց
երկրի անսպասու միջնափայրումը յանկարծ նշմարե-
ցաւ ուստաց զօրքի աչքի առաջը Էջմիածնայ վանքը
իրա ահագին գմբէթներով հոյակապ բարձրացած
պայծառ աղբիւրների սփերումը: Ճարածուեցաւ զան-
գակների ձայնը, դուրս եկաւ հանդիսաւոր կերպիւ-
զգեստաւորեալ հոգեւորականութիւնը Էջմիածնի և
ընդունեց ինչպէս ուստաց զօրախումբը, էնպէս էլ
իրա մեծահոգակ հովուապետ Ներսիսին:

Երես 256. «Այ թէ թնդանօգների որոտմուները,
այլ հայոց հոգուց գործակցութիւնը պատրաստեց
Սրեանու բերդի անկումը: Այդ բերդը աննկնց յե-

տոյ կարգուեցաւ ժամանակաւոր կառավարութիւն
Գններալ Կրասովսկոյ և Ներսէս Արքեպիսկոպոսի
համահաւասար իշխանութեան ներքոյ: Ասած է ար-
դէն, որ հայրենեաց մօտակայ ազատութեան յոյսն
էր միայն, որ ձերունուցն ոգևորում էր նոր կեան-
քով: Նրիտասարդի եռանդով համբերութեամբ տա-
նում էր նա ուստաց զօրքի հետ բոլոր արշաւանք-
ների նեղութիւնները, վճռողական և ձգնաժամի
դժուարաստար հանդամանքներումը չէր խնայում իրա
անձը, և ուրախութեամբ պատրաստ էր զոհել իրա
կեանքը իրա եղբայր ազատութեան համար պարսից
գերութիւնից: Քաղաւոր կայսր Նիկողայոս Առաջինը
չնորհեց նրան Աղեքսանդրի նեփսկոյ ասպետական
չքանչանները Իւր **ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ** բեկիրիպ-
տով, ուր գրում է այսպէս՝ «Սրբազան Ներսէս, արքե-
պիսկոպոս հայոց: Մի վաղ ժամանակաց հետէ և շատ
դէպքերումը Իուք ցոյց էք տուել Ձեր մեծ մտեր-
մութիւնը դէպի Ռուսաստան և մանաւանդ ներկայ
պատերազմումը պարսից հետ:»

Նրա աշխատակից Արքեպիսկոպոս Գրիգոր Մա-
նուչարեանը Գններալ Նրմուզլի յանձնարարութեամբ,
հուաքեց զօրախումբ 2000 հայերից բաղկացած, և
անձամբ առաջնորդելով, օգնեց Նիսաւետապօլու առ-
մանը, հնազանդեցրուց Շամշադինոյ դաւառումը
ապստամբուած մահճեղականներին 1826 թ. և այն-

քան ժամանակ դէմ կանգնեցաւ պարսից յարձակմանցը, մինչև որ հասին ռուսաց զօրքը և քշեցին նրանց Ռուսաստանի սահմանից։

Միւս աշխատակիցը Ներսիսի, Պօղոս քահանայ, որ աւանձին խումբ էր հաւաքել հայերից, Ելիսակետոպօլու և Երևանու բերդերի առմանց ժամանակը, ներս էր յարձակվում թշնամեաց ամենաթանձր շարքերի մէջ և սարսափելի կոտորածք էր անում։ Նրան կոչում էին Տղբախ այն պատճառաւ, որ նա կոտորում էր թշնամիներին մզը ախոյ։

Գեներալ-Մայեօր իշխան Վասիլ Յովսէփեան Բեհբուդեանցը հինգ հարիւր բերդապահ զինուորներով դէմ կանգնեցաւ 18 հազարանոց զօրախմբին տաճկաց, որք յարձակվում էին Ախալցխայ բերդի վրա 1829 թ. և այնքան ժամանակ պահպանեց բերդը, մինչև որ հասան ռուսաց զօրքերը։

Ռուս ազգից ումը յայտնի չեն սխրագործութիւնքը Գեներալ-Ադիւտանտ իշխան Մովսիսի Չաքարեան Երկայնաբազուկ-Արղութեանց, որ ջարդեց և ցրուեց Շամիլի զօրքերին Ղազի Ղուժուխի և Քիւրինի խանութիւններումը 1842 թ., ջարդեց և ցրուեց Քիրիտ Մահմի զօրքերին Սալթայի կամուրջի մօտ Հարաւային Իսլամանումը, դէմ կանգնեցաւ լեռնականաց, որք յարձակուեցան Ղազիղուժուխի վրա 1847 թ., իրա ընտիր զօրախմբով օգնեց Գեր-

գերիլի առմանը և ցրուեց Շամիլի զօրքերը Միսքինջու մօտ 1848 թուականին։

Ումը յայտնի չէ, որ բազմաթիւ յաղթութիւններից յետոյ, որք կատարուեցան լեռնականների պատերազմներումը, Իսլամանու զօրախումբը, անձնական առաջնորդութեամբ Գեներալ-Ադիւտանտ իշխան Արղութեանի, ջարդեց և քշեց Քաբասարանից Հաջի Մուրադի մեծագոր բնակը 1851 թուականին։ Ումը յայտնի չէ, որ երբ Իսլամանու զօրախումբը անց էր կենում Քուրչիդաղի բարձրութիւնից դէպի Լեզգիստանու լեռնաշարքը, և երբ անց էր կենում հինգ ամենաբարձր յաւիտենական ձնով ծածկած լեռանց վայոյք, իշխան Արղութեանը ամեն տեղ ջարդում էր լեռնականաց զօրաժողովները։ Ումը յայտնի չէ, որ իշխան Արղութեանը ազատեց Միսիլիգերի բերդը, և այդ պատերազմումը իսպառ ջարդուած Շամիլը մազապուրծ ազատուեցաւ փախչելով Ջուրմուտի միջովը դէպի Իրիք 1854 թուականին։

Մենք չենք կարծում, որ Сынъ Отчества լրագրի խմբագիրը երբէք լած չը լինի, թէ լեզգիքը և լեռնականքը իրանց երեսերանցը վախեցնում և լուցնում էին Արղութեանի անուկովը։

Աովկասեան զօրաց պատմութեան միջումը գեղեցկաշար կերպիւ նկարագրած են սխրագործու-

Թիւնքը՝ Գենեբրալ-Մայեօր Լազարեանի Ռադստանոււմը զանազան ժամանակներոււմը: Պոլիովնիկ (յետոյ Գենեբրալ-Մայեօր) Աորղանեանի զանազան պատերազմներոււմը Հաջի Մուրադի դէմ 1852 թ., Օզուրգէթ գիւղի վրա յարձակուած տաճիկների դէմ, որոց նա բոլորովին ջարդեց և քանդեց նրանց առնելով Արգոյոււմը: Պոլիովնիկ (այժմ Գենեբրալ-Ադիւտանտ Լօրիս-Սելիքեանի. Պոլիովնիկ (այժմ Գենեբրալ օտ Լնֆանտերի) իշխանազն Իսահակ Թոււմանեանի, և այլոց, շատ պատերազմներոււմը լեռնականաց, պարսից և տաճիկաց դէմ:

Վերջապէս, անհաւատալի է, որ ուսուսողից օբմին լսած չընի այն աշխարհահռչակ յաղթութեանց մասին, որ կատարեց Թուրքաստանի սահմանագրւելոււմը ներգործող բանակի հրամանատու Գենեբրալ Լեյտենանտ կնեազ Վասիլ Յեվսեփեան Բէհրուղեանը, որ 16 հազար զինուորականներով ջարդեց տաճիկաց 40 հազարից զօրախումբը Բաշ-Քաղըքլեարի մօտոււմը 1853 թ. և Քիւրիւք-դարի մօտոււմը 1854 թուականին: Բոլոր աշխարհին յայտնի է, որ Քաղաւոր Վայսը, երբ որ ստացաւ վերջին յաղթութեան աւետարելը համբաւը, աւուց՝ «Իմ Բէհրուղեանը անօրինակ յաղթութիւն արեց, վասնորոյ նա էլ անօրինակ կը վարձատրեմ նրան» — և իսկոյն ուղարկեց թանկագին ակներով զարդարած շքանշան-

ները Սրբոյն Անդրէի Կաթակոչի, չը նայելով, որ ստիճանաւ էր Գենեբրալէյտենանտ: Պայմանագրայ թող ցոյց տայ մեզ պ. խմբագիրը, թէ ուսուսաց Գենեբրալէյտենանտներից որն է սուսցել երբէք այդպիսի Վայսերական առանձնանորհ ոգորմու թիւն:

Վարժիք չկայ և ոչ ոք չէ կարող վիճարանել, թէ այդ բոլոր պատերազմներոււմը և բոլոր յաղթութիւններոււմը գործակից են եղել բազմաթիւ ձիաւոր և հետեակ միլիցիայք բոլոր յայակոյս Աովկասեան հայերից, և թէ ուսուսաց կանոնաւոր զօրքերի միջոււմը եղել են հազարաւոր հայազգի ինկերներ և հարիւրաւոր օրեր և շտաբ օժիցերներ:

Ս. մենքին յայտնի է, որ 1855 թուականին, երբ որ ուսուսաց բերդապահ զօրքերը դուրս գնացին Թիֆլիսից դէպի Թուրքաստանի սահմանը, այն ժամանակը Վառապարչութեան առաջին ձայն տարվել կազմուեցաւ ահագին զօրաժողով բոլոր Թիֆլիսաբնակ ազգերից Գենեբրալ-Մայեօր կնեազ Մուխրանակոյ հրամանատարութեան ներքոյ: Սօթնից վեց մասը այդ զօրաժողովի բաղկացած էր Թիֆլիսաբնակ ամենայն կարգի և ստիճանի հայերից, որք իրանց ծախքովք զինաւորուած և իրանց սեփական ձիոց վրա հեծած դուրս գնացին Գիղուրայ կոչուած արուարձանը տեսչական զննողութեան ենթարկուելոյ համար, և այն

օրից սկսած մինչև ուսումնասիրողական զօրաց վերադառնալու. օրը, Կառավարութեան տնօրէնութեամբ, պահպանուած էին բոլոր արքունի տեղերքը, պահուած էին բոլոր պահպանութիւնքը (կարաուլ) և գիշերային հսկողութիւնքը և զինուորական գիշերապահ շրջապայութիւնքը (պատրուլ):

Բոլոր վերոգրեալները կատարեցին հայերը Ռուսաստանի այն նեղացած ճգնաժամերումը, երբ որ Сынъ Отечества լրագրի խմբագիրը և նրա նման անձինք, որք անուանուած են հայերին աշխարհումը առէնքի տէրի վարչութիւնը և արմատչիւնը, նստած էին իրանց անկիւններումը կամ քնած էին փնչի վրա: Թող զան նրանք այս կողմը և տեսնեն, թէ որքան հայերի կուրծքերը զարդարած են հաղթանակի և հաճախ ստացած մեդալներով, զինուորական շքանշանի խաչերով և զանազան վարդաձև ժապաւէններով յատկացրած շքանշաններով, և թէ որքան հայեր երթեկեկուած են պատերազմներումը ստացած անբուժելի վէրքերի հետևանքով:

Կարելի է, որ Сынъ Отечества լրագրի պ. խմբագիրը կը կամենայ արդարացնել իրա գլուխը այնու, թէ վարչութիւնը և արմատչիւնը անուանել է նա միայն թուրքաստանու հայերին: Բայց նա այդտեղ էլ կը սխալուի խղճալի կերպիւ, ըստ որում թուրքաստանու հայերի քաջութիւնը և անվիհերոսութիւնը

չստանալով երևացել է Ձէյթունցուց միջումը, որք զէնքը ձեռքումը բռնած ոտքի էին կանգնուած և մինչև այսօր էլ դէմ են առնուած տեղական տաճկական զօրաց և պահպանուած են իրանց անամաշեղութիւնը, հատուցանելով միայն հարկերը տաճկական իշխանութեան: Իսկ որ ինչ վերաբերի միւս հայերին, որք բնակվում են Եւրոպական և Ասիական ծածկաստանի զանազան գաւառներումը, նրանք, ողորմելի տառապակիրները, զրկուած են բոլորովին իրանց քաջութիւնը և տղամարդութիւնը ցոյց տալոյ ամենատեսակ միջոցներից նախ այն պատճառաւ, որ նրանցից խլած են զէնքերը և թուրքի օրէնքով զէնք կրելոյ իրաւունք չ'ունին, և երկրորդ այն պատճառաւ, որ իրանց բնակութեան տեղերումը շրջապատած են զինակիր թուրքերով: Եթէ փոքր ինչ շարժին կամ արտոնջան, նոյն բողոքին իրանց զրաձի թուրքերին էլ բաւական են, որ կոտորեն նրանց ոչխարների պէս: Ուրեմն ի՞նչպէս կարող են նոքա, առանց զէնքի, ցոյց տուլ իրանց քաջութիւնը զինակիր թշնամեաց բազմութեան միջումը, որ պ. խմբագիրը չզրկէ նրանց վարչութիւնը: Սորանից ակներև տեսնուած ենք, որ պ. խմբագիրը պարսաւելով թուրքիոյ հայերին վարչութիւնը համար, արտայայտուել է, թէ բոլորովին չգիտէ ոչ նրանց բնակութիւնը, ոչ յատկութիւնները, ոչ նրանց պատմութիւնը և ոչ նրանց քաղաքական

կհանքի պայմանները, և այդպիսի աններելի տգիտութեան միջուկը խռուած, առանց մտածելոյ և հասկանալոյ անուանել է նրանց **Լեռնայի և Կարմաշի, Թոյլ աալով իրա անձին զործ ածել այդպիսի ռամկական խօսքը տպագրութեան միջուկը:**

Սակայն մենք տեսնում ենք, որ անուանելով հայերին աշխարհումը ամենայն առէլ երկար ազգ, պատմապիւրը խօսում է ոչ թէ միայն թուրքխարնակ, այլ ընդհանրապէս բոլոր հայոց ազգի վրա, վասնորոյ բաւական համարելով վերոգրեալ փաստերը, մենք հոս Բարե ենք ասում նրան և երեսներս դարձնելով նրանից, հարկաւոր ենք համարում բարձրաձայն դռչել ճաշալուսի Խմբակի:

Սրանից յետոյ մտածելով, թէ գուցէ կը գրանուին այնպիսի անձինք, որք չը նայելով վերոգրեալ պատմարանական անվիճելի ապացոյցների վրա, կը կասկածեն և կ'երկրային հայոց ազգի բաջութեան և ուրիշ պանծալի յատկութեանց և մեծագործութեանց մասին, ըստ որում կան այնպիսի պարոնայք, որք արեգական վրա էլ սեռ Բժէր են տեսնում. վասնորոյ մենք, այդպիսի պարոններին պատասխանելոյ և նրանց կարծիքները փարատելոյ համար, յառաջ ենք բերում այստեղ, իբրև շօշափելի ապացոյց, կրեք հաստնակի փաստաւորումը, որք շնորհած են հայոց ազգին և

նրա արժանաւոր ներկայացնողներին: Ահա ասիկ այդ փաստաթղթերը:

1. Աստուծոյ Ողորմութեամբ
ՄԵՔ Ա.ՂԵՔՍԱՆԻՐ ԱՌԱՋԻՆ
ԿԱՅՍՐ ԵՒ ԻՆՔՆԱԿԱԼ համայն Ռուստիոյ
 և այլոց, և այլոց, և այլոց:

Բոլոր սիրելի և հաւատարիմ հպատակ Հայոց Ազգին Մերում, որք բնակուած են Վրաստանումը, և բոլոր կոչմանց, որք բաղկացնում են այդ ազգը, Մերս Կայսերական Ողորմութիւն:

Ճշմարիտ բաւականութեամբ սրտի տեսանք Մենք վրաստանի ղլխաւոր Հրամանատուի յայտարարութիւնից Մեր սրտի համար ուրախառիթ նոր վկայութիւն այն զգացմանց հաւատարիմ—հպատակական երախտագիտութեան, որովք Վրաստանումը բնակուած հայոց ազգի բոլոր կոչմունքը միշտ լքցուած են ըլել դէպի Բարձր հովանաւորութիւնը և դէպի Մեր հայրական հոգատարութիւնը նրանց և բոլոր այնտեղի փողովորեան բարութեան համար: Նոքա ապացուցել են այդ զգացմունքը շատ անգամ կրկնուած անասանելի հաւատարմութեան փորձերումը ամեն դիպուածքումը: Նոքա գերազանցուել են օրինակելի հաստատութեամբ և անձնանուէրութեամբ, կրք թեթեամտութիւնը և անբարեմտութիւնը զուր աշխատում էին սասանեցնել Վրաստանումը Մեր ձեռքով

Հաստատած անդորրութիւնը, և աղմկալից Հանգամանքների միջումը մնացել են Հաստատուն և անշարժ իրանց ջերմեանդութեան միջումը դէպի Մեզ և Մեր Գահը, զոհելով իրանց կայքը և բոլոր միջոցները և նոյն իսկ կեանքը Մեր ծառայութեան օգտի և ընդհանուրի բարութեան համար:

Այդպիսի ջերմեանդութիւնը բոլոր հայոց ազգի Վրաստանումը և բոլոր կոչմանց, որք կազմում են այդ ազգը, նրանց ցոյց տուած ծառայութիւնքը, արժանաւորութիւնքը և մեծագործութիւնքը դնում են Մեզ վրա ուրախաւիթ պարտաւորութիւն վկայել բովանդակ աշխարհքի առաջը Մեր իրաւացի եւրախտագիտութիւնը և բարեհաճութիւնը: Պահպանուի այդ վկայութիւնը նրանց պատուոյ և փառքի համար սերնդաց յիշողութեան միջումը: Մնամք առ ամենեսին նոսա Մերով կայսերական Ողորմութեամբ բարեհաճ: Տուաւ մեր գլխաւոր կայսրանումը Տեպլից քաղաքումը, որ է Բոհեմիումը, 15 Սեպտեմբերի յամի 'ի ծննդենէ Քրիստոսի 1813 և թագաւորութեան Մերոյ 'ի տան և երեք: Իսկականի վրա

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ
 ձեռքով գրած է՝ **ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ:** Վաւերացոյց Արքունի Կանցլեր Կոմս Բումանցով:

2.) Աստուծոյ Ողորմութեամբ
ՄԵՔ ՆԻԿՈՂ ԱՅՈՍ ԱՌԱՋԻՆ
ԿԱՅՐ ԵՒ ԻՆՔՆԱԿԱԼ համայն Ռուսիոյ

և այլոց, և այլոց, և այլոց:

Սրբազան Ներսիսի, Վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսի ամենայն հայոց, բնակելոց 'ի Վրաստան:

Պարսից կողմանէ խաղաղութեան եղծանելը և նրանց անակնունելի յարձակմունքը Մեր նահանգների վրա միջոց տուին հայոց ազգին, որ բնակուած է Վրաստանումը, փորձով արտայայտել իրանց ջերմեանդութիւնը և դէպի Մեզ անկեղծ անձնանուէրութիւնը: Այդ հանգամանքներումը հայոց ազգը ապացուցեց, թէ գիտէ դնահատել Կառավարութեան նրա համար ունեցած բարերար աշխատութիւնքը, և թէ պարզ տեսնում է իրա ներկայ վիճակի գերազանցութիւնը օտար երկրներումը ցրուած այնքան բազմաթիւ հաւատակիցների վիճակի համեմատութեամբ: Յանձնում ենք Ձեզ յայանել բոլոր հայերին, որք գտանվում են Ձեր հոգեւորական տեսչութեան ներքոյ, Մեր կատարեալ բարեհաճութիւնը և հաւասար կացուցանել նրանց Մերս կայսերական իրաւքով, թէ շարունակվելու են նրանց վրա Մեր առանձին ողորմութիւնքը: Քանի որ անխախտ կ'մնայ հաւատարմութիւնը Ձեր ազգի, որ գտել է յուսալի ապաստանարան Ռուսիոյ զահի հովանաւորութեան

տակուցի, Մենք պարտաւորութիւն կը համարիմք Մեզ անքուն հոգալ նրա երջանկութեան և անդորրութեան համար:

Ձեր հոգեւոր հոտի գովանի վարքը վերաբերելով և Ձեր հովուապետական տրոհմանսց ներգործութեանը, Մենք յայտնում ենք Ձեզ Մեր Արքայական երախտագիտութիւնը և մնամք Մերով Կայսերական առ Ձեզ Ողորմութեամբ բարեհաճ: Ս. Պետրբուրգ, յ2 Փետրվարի 1827 ամի, թագաւորութեան Մերոյ երկրորդ ամի: Իսկականի վրա **ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ** ձեռքով գրած է՝ **ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ:**

3.) Գերասիմովի հայր Գրիգոր Արքեպիսկոպոս հայոց Ողորմած Տէր:

Ըստ հաւանութեան նախագահին 'ի վերայ հոգեւորականութեան հայոց Ձերդ Արքեպիսկոպեան գերազանց ջիւղեւանդութեան մասին դէպի ծառայութիւնը և մշտական պատրաստութիւնը օգտակար լինելոյ նմին, ես հրաւիրեցի զձեզ գնալ Նամազնոյ գաւառը, ուր բնակիչքը խողովութեան յուզմանց մէջ էին գտնվում պարսից կողմանէ մեր դէմ յարուցած վնասները համոզմունքից, և մեծ մասը

տաճիկ աւագամեծարների ապստամբուեցան մեզանից, և զիտելով, որ Ձերդ Արքեպիսկոպեան գրաւած ունիք բոլոր ժողովրդեան յարգանքը և մտերմութիւնը, ես խնդրեցի Ձեզանից պահել ժողովուրդը անխորտակեան միջումը, որպէս զի նոքա չը հետեին միամտաբար ուրիշների ապստամբութեանը: 'Ի կատարեալ բաւականութիւն իմ 'Պուք լիովին հանդիսացաք արժանի այդ ընտրութեանը և Ձեր հովուապետի Ձեր մասին ունեցած բարեյոյս մտերմութեանը, եւ թարկելով Ձեր անձը մեծամեծ վտանգների: 'Պուք փոքրաթիւ հայոց խմբով թոյլ չտուիք խողովարարներին տանել հայոց զերկաստունքը սահմանից դուրս, և ամենայն հնարքով օգնելով գլխաւոր Պրիստավին, կնեալ թարխանեանին, անմուանալի ծառայութիւն ցոյց տուիք Ռուսիոյ Իւսկին և լիովին արժանացաք մեր երախտագիտութեանը:

Դասանելով ուսաց զօրախմբի հետ 'ի Հասան-Սու, ես ինքս վերահասու եղայ և ստուգեցի Ձեր մեծագործութիւնքը, վասնորոյ և աննահանջելի պարտաւորութիւն ևմ համարում ինձ համար յայտնել Ձերդ Արքեպիսկոպեան 'ի դիմաց Կառավարութեան շնորհակալութիւն և մնամ ուրախառիթ յուսով, թէ 'Պուք առ յայայն ևս չէք դանդաղել միշտ պատրաստ գտնվելոյ թագաւոր Կայսեր ծառայութեան օգտի համար:

Ճշարիտ իմով առ Ձեզ յարգանօք և անձնա-
նուէրութեամբ, ունիմ պատիւ լինելոյ,

Ձերդ Սրբազնութեան,

№ 410 Ողորմած Տեառն,

1 Հոկտեմբերի 1826 ամի ամենախոնարհ ծառայ
Բանակ 'ի Հասան-Սու:

Ալէքսէյ Երմոլով:

Նորին Սրբազնութեան, Գրիգորի
Արքեպիսկոպոսի Մանուչարեանց:

Հրաւիրում ենք Հայոց ազգի անարգողներին
վերագրեալ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ բեկիրիպտներն կարդալոյ
ժամանակը առանձին ուշադրութիւն դարձնել նրանց
միջումը գեղեցկաշար արտայայտութեանց վրա Հայոց
ազգի յատկութեանց և արժանաւորութեանց մասին,
որք վկայած են բոլոր աշխարհքի առաջւեր, և յե-
տոյ Հարցնել թէ արդեօք ունի՞ ուլ և ինչ իրաւունք
կոչելոյ Հայերին արեւոյշի և աւենայի տելի վախոսողութիւն:

Յոյս ունիմք, որ պ. խմբագիր Ուսպենսկին կը
շտապէ ներողութիւն ինզրել Հայերից իրա լրագրի
մերձաւորագոյն թուահամարումը. իսկ եթէ նա չէ
կատարիլ մեր յոյսը, այն ժամանակը մենք անար-
գանաց մատնելով նրա խօսքերը, կը սպասենք ուսում
նասիրաց կողմանէ անաչառ դատողութեան և դա-
տակնբոյ:

Մ. Պ.

ԳՐԻՔԻՍ ՆՊԱՏԱԿԸ.

Սկսած 1873 ամից ուսաց լրագրերումը հրա-
տարակուեցան զանազան պարսաւանք հայոց կրօնի
և ազգային յատկութեանց վրա: Այդ պարսաւանք-
ներից շատերի դէմ հայերը բողբոջին պատասխան
չը տուին. իսկ մէկ քանիսի դէմ թէպէտ և դուրս
եկան հայ լրագրերի միջումը մէկ քանի համառօտ
և պայքարածք գրած պատասխանիք, սակայն նրան-
ցից ոչ մէկն էլ չը հասաւ իրա նպատակին, ըստ ո-
րում գրած էին հայերէն, վանորոյ ոչ պարսաւող-
ներն և ոչ նրանց խօսքերին հաւատացող ընթերցող-
ները չը կարողացան իմանալ, թէ ի՞նչ է գրած նրանց
դէմ: Ուստի և արտայայտած պայքարածք մնացին
անպտուղ (գրպանումը սպառնացած բռունց), և
միայն այն օգուտը բերին, որ գոնէ կարդացող հա-
յերը իմացան, թէ ի՞նչ են գրում նրանց մասին
ուսու լրագրերումը:

Յայտնի բան է, որ մեր խմբագրութիւնքը այդ-
պէս վարուելով յոյս ունէին, թէ մեր ուսումնական-
ների միջումը կը գտնուին այնպիսի անձինք, որք
յանձը կ'առնուն ուսաց կամ ուրիշ եւրոպական լեզ-
ւով պատասխանել պարսաւողներին. բայց ցուելով
տեսանք, որ այդ յոյսն էլ մնաց անկատար, և հա-
յերը բաւական համարեցին միայն լաւ-ընտէր ար-
տայայտել իրանց ստուն արհամարհանքը:

Սակայն մտածող անձինք հարցնում են, թէ
ի՞նչ օգուտ կարող է բերել կամ բերել է մինչև
այսօր այդ լրութիւնը: Ոչ ապաքէն պարսաւողները

չեն կարող հասկանալ այդ լուծիւնից իրանց սխալմունքը: Ոչ ապաքէն նրանք կարող են նաև համոզուիլ թէ երևի ճշմարիտ է իրանց դրածը, որ ոչ ոք չէ հերքում, ըստ որում լուծիւնը նշան է համաձայնութեան:

Չէնց այդ մտածմունքից ստիպուելով ես յանձն առի տպագրել Կавказъ (Կովկաս) լրագրումը վերագրեալ երկու յօդուածքը ուստաց լեզուաւ, որոց միջումը, ինչպէս տեսանք, փաստերով ապացուցած են պարսաւողների սխալմունքը:

Շատ առաջնակարգ հայազգի անձինք, որ կարդացին այդ յօդուածները ուսւ լրագրումը, մեծ շնորհակալութիւն յայտնեցին ինձ բերանով, նամակներով և լրագրութեանց միջնորդութեամբ. իսկ այն հայերը, որք չգիտեն ուստաց լեզուն, իննդրեցին ինձ թարգմանել նրանց համար, վասնորոյ և ես, կատարելով նրանց ցանկութիւնը, տպագրեցի այս թարգմանութիւնը:

Բայց առակ կայ ասած, Ըէ Թէ ծաղիկէ փայտն նշան է: Ուրեմն հարկաւոր է, և ես յոյս ունիմ, որ մեր ազգի ուսումնականքը, լրացնելով իմ գրութեանց թերի տեղերքը ուսւ կամ որեիցէ եւրոպական լեզուաւ գրած աշխատասիրութեամբ, գուրս կը կանչեն դորանով բանազէտ անձանց արձագանքը և կը ստիպեն պարսաւողներին՝ կամ պատասխանել և կամ հրապարակաւ խոստովանիլ իրանց սխալմունքը:

Իսկ ինձ մնում է միայն ասել՝ յիշէ՛ք հարձեցի. Ընդ գործէ ստուել լուր, ով հարող է:

Միջայել Պատկանեանց:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0349374

